

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 7 (17144)

2006 чылдың
ЯНВАРЬ 24,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 21.30
Садар өртээ — 3 рубль.

ТР-ниң Чазаанда ЭМНЕЛГЕ ЧҮГЕ ДОҢГАНЫЛ?

Эрткен пятницада Чазак Чөвүлениң хуралында декабрь 27-де Туран хоорайның чылыг трассазы үрелгени-биле кожуунуң төп эмнелгезиниң хирургия салбырының одалга системазының доңганынга база арткан салбырларга берге байдал тургустунганынга хамаарыштыр улуг чугаа болган. Аңаа кадык камгалал сайыды Б.К. Кудерек найысылал чоогунда чыдар эмнелгениң кышка белеткелин үе-шаанда эки хынавааны база кол эмчиниң албан-дужаалынга ажил-агый-жы эвес кижилер томуйлап алганы дээш Чазак Даргазының шүгүмчүлелинге таварышкан. Амгы үеде ук болушкунуң уржуктары чайлаттынган. Эмнелгениң аңгы-аңгы салбырларыңче чылыг болгаш суг кириптинген. Чылыг трассазыңга болган озолондактың уржуктарын чайладыр ажилдарга ниитизи-биле 1345 муң рубль түнүг чарыгдал үнген. Ол дээрже хоолайлар, насостар дээш, эриилдерге чедир бүгү-ле херек дериг-херекселдерниң өртээ, кывар-чаар чүүлдер,

транспорт чарыгдалдары база аңаа ажилдап турган специалисттерниң ажил төлевири болур. Туранда чаа эмнелгениң тудуун дүрген кириер хемчеглерни алырын тудуг, коммунал-ажыл-агый сайыды А.Б. Свинцова дааскан. Ында тудуг ажилдарын шөйүп турарын Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак шүгүмчүлээ. Чазак Даргазы ол ышкаш Кадык камгалал яамызы бодунуң коллегиязынга эмнелгениң кышка белеткелин контролга албааны дээш буруулуг кижилерниң хемчез алырын дааскан. Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.В. Брокерт харындаа акша-төгериин казыырынга чедир хемчег алырын саналдаан. Бо талазы-биле Би-Хем кожуун чагыргазы бодунуң коллегиязынга Туран хоорайның мэриниң ажилыңга хамаарыштыр база кожуунуң Төлээлекчилер хуралы кожуун чагырыкчызы В.Н. Гончаровтуң бодунуң болгаш ооң оралакчыларының хары-салгазының дугайында чугаалажырын сүмелээ.

Бистиң корр.

АЛБАН ЕЗУЗУНУҢ МЕДЭЭЗИ

Республиканың одалга-энергетика комплекзин деткири-биле ТР-ниң Саң-хөө яамызы 2006 чылдың январьда бюджет албан черлериниң коммунал ачы-дузаның чарыгдалдарын төлээринге болгаш Тываның одалга-энергетика комплекзин деткиринге 45635 муң рубльди шилчиткен. Ол акша-хөреңгиден: республиканың бюджет организацияларының коммунал ачы-дуза төлевириңче — 12302 муң рубльди шилчиткен, ооң иштинден хөмүр-даш садып алырынга — 5343 муң рубльди, чылыг-энергия ажыгалының чарыгдалдарын төлээринге — 6959 муң рубльди шил-

читкен. Федералдыг регистрде кирип турар бөлүк хамаатыларга — ин-валидтерге субвенциялар бээриниң чарыгдалдарын төлээринге — 18289 муң рубль көрдүнген, ТР-ниң «Одаар чүүл сайгарарының талазы-биле республика конторазы» КУБ-ка республиканың чурттакчы чонунга 6,9 муң тонна хөмүр-даш чедирилгезинге — 2044 муң рубль көрдүнген. Улуг-Хем, Чеди-Хөл, Чаа-Хөл кожууннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның ЧЭТ-инге болгаш котельнаяларынга хөмүр-даш садып алырының чарыгдалдарын төлээринге — 13 миллион рубльди көрүп каан.

- Тыва Республиканың Чазак Даргазының ЧАРЛЫКТАРЫ**
Күүсекчи эрге-чагырга органнарынга кириген ачы-хавыяазы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш
- Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижин-биле**
Тыва Республиканың Чазак Даргазының Күрүнэ-эрге-хоойлу килдизиниң начальниги **Виктор Чотун-оолович Монгушту** шаңнаар.
- Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.**
Кызыл хоорай 2006 чылдың январь 11 № 5
Республиканың саң-хөө албанының хөгжүлдизинге кириген улуг ачы-хавыяазы база хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш
- «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы»**
хүндүлүг атты Тыва Республиканың саң-хөө сайыдының бирги оралакчызы **Мария Кыргысовна Нурсатка** тыпсыр.
- Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.**
Кызыл хоорай 2006 чылдың январь 19 № 11
Эртем кадрларын белеткээринге кириген улуг ачы-хавыяазы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш
- Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш»**
деп медалы-биле Россияның Эртемнер академиязының оралакчы президентизи, Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбырының даргазы **Николай Леонтьевич Добрецовту** шаңнаар.
- Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.ООРЖАК.**
Кызыл хоорай 2006 чылдың январь 20 № 12

ДЫҢНАДЫГ

Бо чылдың январь 27-де, пятница хүнүнде, Улусчу чогаадылга бажыңыңа 14.30 шакта «Тыва Республикада агроүлетпүр комплекзиниң хөгжүлдизи» деп мурнады хөгжүдөр национал төлевилелди боттандырап талазы-биле семинар-хурал болур. Ооң белеткелин чорудуп турар оргкомитет семинарның ажылынга киржиринче көдээ ажил-агыйның болгаш болбаазырадыр үлетпүрүнүң удуртукчуларын, тараачын (фермер) болгаш хууда дузалал ажил-агыйларының төлээлерин чалап тур.

Национал төлевилел «Өөредилге»

ӨӨРЕДИЛГЕ СУДАЛЫНГА ЧАА КҮШ

Январь 20-де Кызылдың беш дугаар школа-гимназиязынга «Мурнады хөгжүдөр национал төлевилел «Өөредилгени боттандыраары» деп семинар болуп эрткен. Аңаа ТР-ниң тус чер бот-башкарылганының чагырга даргалары, социал политика талазы-биле оралакчылары, суму чагыргаларының баштыңнары, Төлээлекчилер хуралдарының даргалары, кожуун чагыргаларының даргалары болгаш школа директорлары, өөредилге килдистериниң эргелекчилери — шупту киришкен. Амгыдырал, ажил-ижинге хамаарыштыр улуг чаартылгаларны, ханылаашкыннарны болдурап улуг документини сайгарып чугаалажыры-биле республиканың бүгү булуңнарында чыгып келген башкылар, удуртукчуларны Кызылдың беш дугаар школа-гимназиязы боттарының атсураа билдингир апарган «Салгал» аас чогаал ансамблиниң бичи артистериниң ыры-шоор, хөөмей-сыгыды-биле уткаан. Улаштыр тыва дыл башкызы Светлана Кыргысовна Монгуштуң аас чогаал болгаш этнография музейин сонургап көргөн. Оон аңгыда аалчылар үшкү каътта

делгээн эртемнер аайы-биле делгелгени сонургаан. Ында өөреникчилерниң яңы-бүрү темаларга бижээн рефераттары, шинчилел ажилдары болгаш башкыларның чогаадыкчы ажилдары, сайгарылгалары, чаа арга-методтарын көргүскен кичээл планнары дээш, солун чүүлдер-ле хөй. Семинарның киржикчилери школа-гимназияның кабинет бүрүзүн сонургап, кезип, танышкан.

Улаштыр чыылганнар аңгы-аңгы бөлүктерге үстүп алгаш, хоорайның 9 дугаар школа-гимназиязынга, 40 дугаар уруглар садынга, Сукпак ортумак школазынга, агролицейге чедип, ында өөредилге-кижизидилге ажылы-биле танышкан.

Дүш соонда беш дугаар школа-гимназияга семинар ажылын эгелээш, кезээ дооскан. Семинарга улуг илеткелди ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды П.А. Морозов кылган. Ук төлевилелдин эге кезектериниң аайы-биле тайылбырлыг илеткелдерни сайыттың оралакчылары кылган. Түңнелинде семинарның киржикчилериниң саналдарын дыңнааш, тускай протоколду хүлээп алган.

Даартазында Тыва Республиканың Чазааның калбак хуралыга ол айтырыгны чугаалашкан. Ук хуралга ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды П.А. Морозовтуң кылган илеткелиниң допчу утказын дамчыдарга мындыг.

— Россия Федерациязының Чазаа өөредилге системазының хөгжүлдизинге хамаарыштыр кол-кол документилерни хүлээп алган болгаш бадылаан. Ол дээрже 2010 чылга чедир россияжи өөредилгени модернизастаарының концепциязы, РФ-тиң өөредилге системазының кол-кол углаанышкыннары, оларны боттандыраарының 2006-2010 чылдарда комплекс хемчеглери-дир. Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң чарлааны өөредилгеге хамаарыштыр мурнады хөгжүдөр национал төлевилел дээрже-ле, инновациялыг арга-биле салдырган сорулгаларны чедип алыры-дыр.

Инновация аргазы дээрже-ле, төлевилелдин кыска үениң дургузунда боттанышкыны — Россия өөредилгезиниң кол углаанышкыннарының үр үениң системалыг өскерлишкыннериниң чугула үндезини бооп болуру-дур.

РФ-тиң Президентизиниң үндүргени өөредилге адырының

Хүндүлүг президиум.

национал төлевилелдинче дараазында бирги чергениң айтырыглары кирип турар:

— дээди профессионал болгаш ортумак өөредилгениң инновация программаларын өөредилге албан черлериниң хөгжүлдө төлевилелдериниң акшалаңдырышкын шаңнал конкурстар дамчыштыр деткири (Россияга ыңдыг шаңналдарны 30 дээди өөредилге черлери база 6 муң школа алып, ТР-ге 15 ниити ортумак школалар);

— өөредилгени информатизастаары, школаларны Интернетке кожары, оларны компьютер класстары-биле дерири;

— тергиин көргүзүлгелриг, идепкейлиг, эгелекчи, салым-

чаяаның өөреникчилерге болгаш студентилерге күрүнэ деткимчезин шаңналдар хевирлиг көргүзери (РФ-ке 5 муң ыңдыг шаңналдар, ТР-ге 5 шаңнал);

— шеригге профессионал белеткел системазының хөгжүлдө, соонда барып ону амгы шагның өөредилге болгаш профессионал белеткел институту болдураары;

— амгы ажилдап турар дээди өөредилге черлериниң болгаш чаа университеттерниң академиктиг төптериниң, бизнес-школа-ларның баазыңга чаа шагның материалдарын база кадрла-

(Уланчызы 2-ги арында).

В. БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ чуруктары.

Семинарның киржикчилери.

ӨӨРЕДИЛГЕ СУДАЛЫНГА ЧАА КҮШ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

рының арга-шинээн ажыглавышаан, өөредилгениң чаа технологияларын боттандырып шыдаар болгаш ооң-биле россияжи профессионал өөредилгениң шынарын ооң делегей деңгели-биле чижилге тургузар аргазын бедидери;

— акшаландырышыктын норма-бюджет принциптерин езугаар класс удуртулгазы дээш немелде шаңналдарны тургузуп, школачылар-биле өөредилге-кижизилге ажылының утка-шынарын бедидери;

— профессионал ажыл-чорудулгазы-биле ниитилелдиң үнелин чедип алган дээр дээрн ажилдыг башкыларны конкурс езугаар шаңнап-деткири.

Бо санаттыг сорулгаларны ол дораан шийтирилептер эвес, а Тыва Республиканың өөредилгезинге системалыг өскерилгелерни болдурарынче уг-шиги берип турар. Ынчангаш Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызы оларны боттандыраарының четки планын сайгарып көөрү-биле Тыва Республиканың Чазааның хуралынче кирип тура, дараазында принциптерге даянган:

1. Лидерлерни деткири. Күрүнениң дузазы-биле өөредилге практиказының дээр дээрн үлгерлерин тургузуп турарларны (сөөлүндө барып Тывага, Россияга ажыглаттынып болур) деткири.

2. Төлөвилелге киржир кижилерни конкурс езугаар шилиир ужурулг.

3. Национал төлевилелдиң боттанышының бүгү үе-чадазын хөй-ниити институттарының калбак киржилгези, ооң түннели өөредилге системазының ажык болурунга, өөредилгени модернизаастаарынга болгаш хандыраарынга чедире ужурулг.

Ынчал кээрге, национал төлевилел «Өөредилге» — бистиң өөредилгени бедик шынарлыг деңгелче үндүрүп шыдаар өзек звено-дур. Ол бистиң өөредилгениң системалыг өскерилгелериниң эки талаже «инкубатор-дур».

Национал төлевилел бир-ле дугаарында, бистерге эң-не чидиг айтырылганың бирээзин шыдажып эртеринге дузалаар. Чугаа өөредилге чорудуунуң курлавыр хандырылганың дугайында чоруп турар. Бо айтырыг ийи ке-

зектен тургустунуп турар: куду деңгелдиг, педагогиктиг ажылдакчыларның профессионализмден, ажылының түннелинден шоолуг хамаарышпас күш-ажыл төлевири; өөредилге албан черлериниң чедишпес, эргижирээн материал-техниктиг баазасы.

Башкыларның акша-шалыңыга хамаарыштыр принципалдыг өскерилге адыр аайы-биле үре-түннелдиг шалың төлевири-ниң ажыглыгдан болуп болур. Ажилдыг шынарындан, школа башкызының шийтирилеп турары педагогиктиг кол сорулгаларның күүселдезин барымдаалап алып шалыңының хемчээли база элээн ылгалдыг болур ужурулг.

Маңаа хамаарыштыр РФ-тиң регионнарының дуржулгазын барымдаалап, ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызы акша-шалың төлевири-ниң регионал системазын ажылдап эгелээшкенинче кирген. Ол орта класстарның чүгле долу, долу эвези, өөредилге албан чериниң хевир янзызын бадымдаалап, а педагогтуң күш-ажыл стажын база барымдаалап көөр ужурулг. Оон аңгыда кижиги санының нормативтиг акшаландырышыктын кириериниң төлевилелин ажылдап кылыры доозулган. Бо бүгү класстарны долдуруп болурунга бүзүрелди берип турар.

Күш-ажылдыг адыр аайы-биле төлевири системазының тургустунарынга национал төлевилел чаа күштү бээр. Школа өөредилгезиниң лидерлерин шаңнап-деткиринге, эң шынарлыг ажылы дээш чылдың-на 100 муң рубльди кириери көрдүлүп турар. Ындыг шаңнал-деткимчени Тыва Республиканың 47 башкызы алып, оон аңгыда ТР-ниң Чазак Даргазының чылдың дээр башкыларынга тыпсыр Чазак Даргазының шаңналының дугайында доктаал база бар болгай. Ынчангаш бо чоокку үеде эң дээр башкыларның кандидатураларын шилиир ужурулг бис. Ол башкыларның өөреникчилериниң өөредилге билииниң өзүлдези доктаамал, бедик көргүзүлгелерлиг болур ужурулг, а башкы боду класс удуртулгазының талазы-биле ажыл-чорудулгазында база бедик көргүзүлгелерлиг, кичээлдеринге амгы шагның педагогтуң концепция, методиказын, ооң иштинде информация технологияларын ажыглаан турар ужурулг. Класс

удуртулгазы дээш башкылар немелде шаңнал кылдыр 1 муң рубльди алып. Ынчалдыр педагогтуг ажыл-чорудулга база кижизилдиге бирги чергениң күрүне деткимчезин алып. Мурнады хөгжүдөр национал төлевилел «Өөредилге» лидер бүрүзүн деткири: педагогтуг ажылдакчылар ийикпе, ниити өөредилге черлериде болза.

Башкылар конкурзу-биле чергелештир 15 инновация чуруму-биле ажылдап турар школаларны РФ-тиң Президентизиниң 1 млн. рубль түннүг шаңналынче кириери-биле шилиир ужурулг бис. Баштайгы чылда ындыг шилде кылырында бергедээшкн чок. Ындыг школалар көскү. Бир дугаарында ол дээр инновациялыг өөредилге албан черлеридир. Ынчалдыр национал төлевилел лидерлерни илередип келир болгаш инновацияларның күүселдезинге күрүне деткимчезин көргүзөр.

Түннелинде оларның мурнакчы дуржулгазы, чедишкенири болгаш ажылдап кылган чүүлдери россияжи өөредилгениң өңчүзү болур. Эң дээр школаларның дуржулгазын бижээш, башкыларның болгаш удурткучуларның квалификациязын бедидер системага ажыглаар.

Өөредилге эргелер органнары чоокку үеде бар компьютер техниказының инвентаризациязын чорудары-биле шыңгы хемчеглерни алып ужурулг. Бистиң санап турарымыс-биле, школалар ооң-биле четчир кылдыр хандырылган. Ынчалза-даа ооң ажыгалы багай. Национал төлевилел өөредилге системазының информатизаастаашкынының, талазы-биле улуг бурунгаарлаашкыны кылыр. Ол дугайында тодаргай чугааны кыла бээр, а мен мону чугаалап каайн: чүгле бо чылын безин республиканың ниити билиг школаларының чартык кезии Интернетке коштунар. Ол талазы-биле чедишкенирлиг школалар амгы шагның чаа компьютер дериг-херекселдерин алып.

Эң дээр ажылдыг школаларның шилдезинге национал төлевилелдиң үре-түннелдиниң чорудукчулары — (хөй-ниити) хамааты институттары дорт киржилгелиг болур. Өскүстер хайгааралының чөвүлели, ада-ие комитеттери, доозукчулар ассоциациязы, эксперт ниитилелдер сайгарыл-

Музей эргелекчизи С.К. Монгуш.

Дээди категорияның башкызы Е.Баазан тайылбырлап тур.

га киржир анаар. Ол чүл дээр-ге, хамааты институттар өөредилге политиказының уг-шин тургузуп, күрүнениң акша-хөреңгизиниң үлелдизи дээш, национал төлевилелдиң үре-түннелди дээш харысалганы улежип турары олдур. Дээди профессионал өөредилгениң инновация программаларын деткивишаан, национал төлевилел ниити өөредилгеде принциптер болгаш аргаларны ажыглап турар, ооң амгы чедишкенирин-даа, оларның хөгжүлдө программаның шынарын-даа.

Түннүг тура, национал төлевилел «Өөредилге» утка-шынарының талазы-биле өөредилге сис-

темазының кол-кол угланышыкыннары-биле тудуш болгаш оларны боттандыраарының кол үндезини болуп турарың айтыксадым. Ында өөредилге системазын ниитилелге-даа, күш-ажылдың рыногунга-даа ажыдып бээр онзагай механизм салдынган, ол ниитилелге өөредилгени эргелеп-башкаарынга киржир арганы бээр.

ТР-ниң Чазааның калбак хуралыга улаштыр ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыдының оралакчызы А.С. Ооржак илеткел кылган. (Ону дараазында солундан номчуур силер).

Светлана БАЛЧЫР.

2005 чылдың декабрь 27-де Бии-Хем кожунунуң төп эмнелгезиниң чылыг-хандырылга системазынга болган аварияның дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2006 чылдың январь 22 № 55 Кызыл хоорай

Суг дамчыдар хоорзаларның элп чемеэрээниң түннелинде 2005 чылдың декабрь 27 болгаш 28 хуннеринде Бии-Хем кожунунуң төп эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырынче чылыг дамчыдар четкилер чарлып үрелген. Аварияның уржуктарын чайладыры-биле кожунуң чагыргазының даргазы В.Н. Гончаров баштаан оперативтиг штабты тургускан, кожунунуң төп эмнелгезиниң, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының, «Кызыл тараачын» көдээ ажыл-агый бүдүрүлгө кооперативиниң специалистеринден авария уржуктарын чайладыр, катап тургузар ажылдар чорудар бригадаларны тургускан. 2005 чылдың декабрь 28-те хоорзаларда чарылган черлерни чайлаткан.

Кезер эмнелге салбырынче чылыгың дамчыдып эгелээрге, чылыг дамчыдар четкилерниң чемеер-элээнинден кезер эмнелге салбырынче чылыг дамчыдар даштыкы четкилер чарылган. Одалганың бүгү системазының доңа бээрин болдурбазы-биле эмнелгениң кезип эмнээр, божудулга, гинекология,

халдавырлыг болгаш өкпе аарыглар салбырларының системаларындан сугну төгерин шийтирилээн. Кышкы үеде чылыг дамчыдар четкилерге үрелишкенин септеп, катап тургузар чер ажылдарын чорудары улуг хемчээлдиг болганындан чер кырында чылыг четкилерин адыраарын шийтирилээн. Дуза көргүзери-биле 2006 чылдың январь 2-де Туран хоорайы «Сибтехмонтаж» КХН-ниң специализаастаан тудуг организациязының эргежок чугула материал-техниктиг курлавырларлыг 3 бригаданың чоруткан.

Аварияны чайладыры-биле 423 муң рубль, ооң иштинде Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы — 139 муң, «Сибтехмонтаж» КХН — 72 муң рубль, Тыва Республиканың Чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый талазы-биле агентилелиниң курлавырындан — 212 муң рубль түннүг материалдарны берген.

Аварияның уржуктарын чайладып турар үеде аарыг кижилерни амбулатор эмнээшкенинче шилчиткен. Эмчиңиң дүрген дузазын чедирери-биле поликли-

никага кезип эмнээр болгаш божудулга блоктарын түр тургускан. Аварияның уржуктарын чайладып турар үеде кожунуң чоңунуң медицина хандырылганынга үзүктелишкенин болбаан.

«2005 чылда Тыва Республиканың кадык камгалал албан черлериниң капитал септелгезин акшаландыраар болгаш эрттирер дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың май 26-да № 669 доктаалының кышкы байдалдарда ажылдаарынга Туран хоорайда эмнелгени белеткээр кезээн күүсетпээн.

2006 чылдың январь 20-де байдал-биле алырга, аварияның уржуктарын чайлаткан, кезип эмнээр, божудулга, гинекология, халдавырлыг болгаш өкпе аарыглар салбырларында чылыг хандырылганын катап тургускан бооп турар.

Үстүнде айыткан чүүлдерге үндээш, Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2005-2006 чылдарның күсүкышкы үелеринге Бии-Хем кожунунуң төп эмнелгезиниң административиязы (Артык-оол) чылыг

четкилерин шенеп, хынаар болгаш арыглар талазы-биле регламент ажылдарын чорутпаанын демделээр.

2. 2005-2006 чылдарның күсүкышкы үелеринге Бии-Хем кожунунуң төп эмнелгезин белеткээр талазы-биле хемчеглерни чорудары дээш контроль талазы-биле Тыва Республиканың кадык камгалал сайыды Б.К. Кудеректиң багай ажылдаанын айтыр.

3. Кадык камгалал яамызы (Кудерек) Бии-Хем кожунунуң төп эмнелгезиниң кол эмчизи А.С. Артык-оолдун, Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының килдис начальниги В.П. Чмыхтың 2005-2006 чылдарның күсүкышкы үелеринге белеткел талазы-биле четпес ажылының дугайында айтырыгы коллегия хуралыга чугаалажып көөр.

4. Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының удурткучузу Д.Д. Ооржак, Чазак Аппаратының удурткучузу — Тыва Республиканың сайыды Л.С. Сегбе Бии-Хем кожунуң чагыргазының 2005-2006 чылдарның күсүкышкы үелеринге белеткел болгаш 2005 чылдың декабрь 27-де кожунунуң төп эмнелгезинге авария болгаш ооң уржуктарын чайладыр талазы-биле Бии-Хем кожунуң чагыргазының даргазының оралакчызы А.Н. Чермевтуң ажылының дугайың коллегия хуралынга чугаалажып.

5. 2005 чылдың декабрь 27-де

кожунунуң төп эмнелгезинге авария болган барымдааның дугайында Бии-Хем кожунуң чагыргазының удурткучузу В.Н. Гончаровтуң отчетун сессияга чугаалажып көөрүн Бии-Хем кожунунуң Төлээлекчилер хуралынга (Хөлчүкпаа) сүмелээр.

6. Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызының албан-хүлээлгезин күүседип турар А.В. Брокерт 2005 чылдың декабрь 27-де Бии-Хем кожунунуң төп эмнелгезинге аварияның чедирген когаралының дугайында акт тургузарын контрольдаар.

7. Бии-Хем кожунунуң төп эмнелгезинге авария — катап тургузар ажылдарын чорударыга Чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый агентилелиниң (Кенден), «Сибтехмонтаж» КХН-ниң (Поручник), «Тывакомплект» КХН-ниң (Сергачев) организациястыг ажылдаанын демделээр.

8. Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый сайыды А.Б. Свинцов 2006 чылдың февраль 20-ге чедир Бии-Хем кожунунуң төп эмнелгезиниң тудуп турар бажыңын ажыгалга кириер.

9. Бо доктаалдың күүселдизи дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Аппаратының Экономика, саң-хөө болгаш адырлар хөгжүлдезиниң эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кыйгырыгга хамаарыштыр

ДИЛЭЭР-ДИР МЕН

Кышка белеткелдин айтырынычче ТР-ниң Чазаа улуг кичээнгейни салып турарын демдеглээри чугула.

Эрткен чылдың август 10-да ТР-ниң Чазаа Даргазының Кыйгырынында кышка белеткелдин айтырынычче улуг кичээнгейни салып, орта баш удур белеткелдин айтырынычче тус черниң бот-башкарылга органнары, одалга-энергетика комплекстери, бүдүрүлгө, албан организациялар улуг кичээнгейни салырын баш удур сагындырган турган. Ооң-биле чергелештир 2004-2005 чылдың берге кыжының байдалында шупту албанның ажылын анализтеп, келир кышка белеткелдин ажылын орта деннеп

чугаалашканын ТР-ниң Чазааның Даргазының республиканың энергия хандырылганында байдал дугайында айтырылгал талазы-биле чурттакчы чонга Кыйгырынында тодаргайы-биле айтып турар.

Бистиң республиканың кышка багай эвес белеткененин РФ-тиң Президентизиниң Сибирь федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээзиниң аппаратадының контроль эргелелиниң төлээлери хыналданы чоруткаш демдеглээн болгай. Ооң дуржулгазын Сибирьниң өске регионнары өөренип көөрүн сүмелзэн турган. Ынчалза-даа эрткен чылдың декабрь ай республиканың удуртулгазына шыңгыы шылгалда болбушаан, чурттакчыларның хөй кезиниң дүвүрелин хайныктырган.

Декабрь 13-те Кара-Хаак, Черби, Сесерлиг суурларга электри чырыы үзүлгөн. Ол-ла айның 15-тен 18-ке чедир Шагаан-Арыг хоорайның 9 беш каът бажыңнары чырык чок турган. Декабрь 18-те Кызылдың чылыгы энергия төвүнге халаптыг үрелиштин болган.

Чылдың эң соок айы декабрьда болган бо халаптарны Тыва Республиканың Чазааның бо чылдың январь 14-те болган ээлчег хуралына сайгарып чугаалашкаш, үш доктаалды хүлээп алганын солуннардан номчудум. Бирле дугаарында, байдал кончуг нарын турда ТР-ниң Чазаа, ооң Даргазы Ш.Д. Ооржак кончуг шалыпчы хемчегни алгаш хоорайны доңурбаан деп чүве билдинип турар-дыр. Тываның Чазааның дилээ-биле Кызылдың ЧЭТ амыдырал хандырылганың кара

чаңгыс республикада эң кол объектизи кылдыр Россияның эң айылдыг объектизи кылдыр даңыда кирген хирезинде, Кызылдың ЧЭТ-те курлавыр электри шугуму чок болуп турары кайгамчык.

«Тываэнерго» ААН-ниң чиңгине директору А.Верзакотун чугаалап турары-биле алырга, чаңгыс электри шугумунга кыска замыкание технологтуг хажыдышкының уржуундан болган деп турар. ЧЭТ-ке болган озал-ондактың дугайында медээни кончуг орай дыңнатканын кайгадым. Кажан озал-ондак болганда, 8-9 шак эрткенде, ТР-ниң Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар агентилелиниң дежурный диспетчер албаны озал-ондак болган дугайында медээни алган. ЧЭТ-ке болган озал-ондактың уржуктары дүрген чайладыр дээш ажыл-

дап турган эрге-чагырганың федералдыг, республика болгаш хоорай структураларының, бүдүрүлгелерниң ажил-чорудулгазын Ш.Д. Ооржак боду удуртуп турган болду. Озал-ондакты дүрген чайладыр дээш эң эки ажилдаан бүдүрүлгелерниң удуртукчуларын, ажилчиннары, камгалакчыларны болгаш коммунальщиктерни ТР-ниң Чазааның дээди шаңналдары-биле шаңнаарын республиканың Чазаа Баштыңы Ш.Д. Ооржактан дилээр-дир мен. Бо дээрге тайбың үеде көстүп көрбээн маадырлыг чорук деп үнелээр-дир мен. Бодап көрүнөр даан, 40 градус соокта Тыва Республиканың найысылалы Кызыл хоорай доңуп калган болза, ол тыва чонун төөгүзүңгө туруп көрбээн халап болур. Бурган өршээ, бак чүве ыңай турзун.

Хевек ХЕЙМЕР.

БОДУ ЧОРУЙ БАРЗА

Бистиң Тывага черле улуг сооктар болу бээрин билир болгай бис. Ынчангаш чай дургуунда кышка белеткенир. Бистиң чамдык улузунуң аңаа өөренимезин кижини кайгаар. Кышка белеткелди шөйүп-ле, бакка-сокка чорудар. Ооң херечизи кылдыр эрткен чылын Кызылдың чылыгы-электри төвүнге болгаш Шагаан-Арыгга, Туранга болгулаан озал-ондактарны, Сесерлиг, Кара-Хаак, Черби суурларга электри хандырылганын үзүк-

телишкенир хамаарыштырып болур. Ол дугайында Тыва Республиканың Чазааның Даргазы республиканың электри хандырылганында байдал талазы-биле чурттакчы чонга Кыйгырынында база Чазактың аңаа хамаарышкан доктаалдарында кончуг тодаргай чугаалап турар-дыр.

Мен Дарганың ол Кыйгырынын «Шын» солундан номчудум. Ында чылыгы-одалга талазы-биле бүгү байдалды анализтеп бижээн-дир.

«Тываэнерго» ажык акционер нитилелиниң даргазы А.И. Верзакот республиканың кончуг чугула баазалыг адырының ажылын харыылап тургаш, политиктиг оюннарга алзып турары кончуг шын эвес деп бодаар-дыр мен. Кызылдың ЧЭТ-ке болу берген айыыл-халап дугайында ол кончуг озалдап дыңнаткан. Хыналда чорудар дээн улусту база эрттирбейн турган.

Черле ыңчаш А.И.Верзакотун бодун алдынып чорур байдалы

кончуг таарымча чок. Мындыг кижини ол хире харысалгалыг нарын ажылды удуртуп болур бе? Мен бодаарымга «Тываэнерго-нун» удуртукчузунга республика дээш, ооң чону дээш сагыжы аарып чорур, үен-даян политиктиг оюннарже чардыгып турбас, бедик харысалгалыг кижини ажылдаар болза эки деп бодалдым мен.

Ынчангаш Верзакоту ажилындан хостаар дугайында «Россияның ЧЭС» АН-ниң баштаар чериниң даргазы А.Б. Чубайсче

ТР-ниң Чазааның саналдап киригенин чөптүг деп деткип турар мен. Оон башка мындыг кижилер туруп алгаш, чонну чылыгы-энергия талазы-биле республиканың айыыл чок чоруун хандыраарыга Чазактың күженишкенин дедир тыртар-дыр. Байдалды бо хире бергедеткен кижини боду-ла билдиришкени бижээш, чоруй баар ужурлуг кижини-дир ийин.

Дмитрий МОНГУШ,
Кызыл хоорайның чурттакчысы.

Пенсия фондузунда

ӨРЕЛЕР ТӨЛЕТТИНИП ТУРЗА-ДАА...

Тыва улустун «өрелиг кижини өөделевес» деп мерген угаадында улуг утка сиңниккен дээрзин чоокта чаа Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының болуп эрткен кожууннарының пенсия эргелелдериниң юристериниң семинарына олургаш ханы билдим. Чүге дизе, эрткен чылдың түңнели-биле камгаладылгалыг кижилер дээш Россияның Пенсия фондузунче дадывыр чедир шилчитпейн, чылдан чылче өрелиг болуп артып турар организацияларның саны кызырылбайн турарындан, кижилерниң пенсия алыр эргелери хажыттынып турар. Бо талазы-биле республикада байдал дүвүренип болуп турарын Россияның Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының юридиктиг килдистиң даргазы, юридиктиг эртемнерниң доктору Н.А. Ондар дыңнаткан.

Николай Алдын-ооловичиниң дыңнадынын езугаар алырга, 2005 чылда республиканың Пенсия фондузунуң хуузуна учеттун специалистери камгаладылга дадывырын төлээри-биле 122 млн. 649 муң рубльдин 573 негелде бижиктерни өрелиг организацияларже чоруткан. Оларның 22 млн. 178 муң рубльдин 268 негелде бижиктеринге өрелиг кижилер боттары эки тура-биле өрөзүн эгидип дуглаан. Кожууннарының болгаш Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның пенсия эргелелдериниң юристери камгаладылга дадывырын үезинде төлөвейн турар организацияларны болгаш хуу ажил-агылыг кижилерни суд органнарынычче кирип, суд приставтары-биле быжыг харылзааны тудуп, камгаладылга дадывырының чылдазынычче улуг кичээнгейни салып турар. Эрткен 2005 чылда оларның күжү-биле 80 млн. рубльдин 212 негелде бижиктерин суд органнарынычче кирип турган болза, оон 10 млн. рубльди өрелиг организациялар судка чедирбейн төлээш, дуглаан.

2005 чылда өрелиг организацияларны, хуузуна ажил-агылыг кижилерни Пенсия фондузунче камгаладылга дадывырларын шилчитпейн турары дээш Кызыл

хоорайның бюджет база муниципалдыг организацияларга хамаарыштыр чүгле 105 негелде бижиктерни Арбитраж судунче кирип, ооң ниити түңү 52 млн. 261 муң рубль, ооң чүгле 10 хуузу төлээш.

Эрткен 2005 чылда республиканың кожуун бүрүзүнүн пенсия эргелелдеринде юристер болгаш хуузуна учет килдистериниң ажилдакчылары организацияларда болгаш хуузуна ажилдап турар кижилерниң эрге-ажыы дээш өрелиг организацияларны, оларның удуртукчуларын суд органнарынга берип, камгаладылга дадывырын төлээри-биле торгаалды онаап турар апарган. Ооң түңнелинде, Кызыл хоорайдан аңгыда, кожууннарда бюджет организациялары Пенсия фондузунче дадывырны шилчидип, өреден уштуруп ап турар.

Бюджет организацияларының акшаландырышының республиканың Саң-хөө ямызы чорудуп турар. А Кызыл хоорайның бюджет организациялары чүге хөй өрелиг болуп турарыл, бюджеттен акша бербейн турар бе деп айтырыгдыг чагааны пенсия фондузунуң салбыры чорударга, республиканың Саң-хөө ямызы кожууннарда болгаш Кызыл хоорайга 2005 чылда көрдүнгөн

акшаны долзуу-биле шилчидип берген болуп турар.

Семинарның киржикчилериниң дыңнадылгалы-биле алырга, кожууннарда бюджет организациялары хире-шаа-биле шалып акшазы үнерге оон үндүрүлгелерни төлеп, Пенсия фондузунче дадывырларны шилчидип турар апарган болгаш колдуу өре чок болуп турар. Үндүрүг органнарының 2005 чылдың декабрь 1-ниң медээзи-биле Кызыл хоорайның чагыргазы 132 рубль өрелиг, өөредилге комитетиниң база школаларының өрөзи 30 миллион рубль алып турар база хоорайга хамааржыр «Водоканал» бүдүрүлгези 2,9 миллион рубль өрелиг. Бо санчурагайлар эң хөй өрелиг организациялар-дыр, а ниити хоорайның өрөзи 54,9 миллион рубль. Ооң иштинде күш-ажыл пенсиязының камгаладылга кезээнге 86 миллион 207 муң база мөөңнөп чыыр кезээнге 12723716,91 рубль өрелиг болуп турар. Кожууннарда бюджет организацияларының өрөзи чүге эвээш, а Кызыл хоорайда чүге хөй болуп артпышааны деп айтырыг семинарның киржикчилерин дүвүрөтпес аргажок болган. Шынап-ла, чүге ындыг улуг ылгалдыг болганын анализтеп көөрге мындыг. Бирээде, Кызыл хоорайның мэри Д.К. Донгак бюджет акшаландырышының шын эвес хуваап турарында бе, ийде, организациялар шалып акшазын санап тургаш, оон үндүрүлгелерни шын эвес азы шуут шилчитпейн турарында бе, үште, чамдык удуртукчулар шалып акшазын үндүрүлгелер төлөвези-биле аванстап азы «чагаа хавының иштинге» берип турарында бе, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, «балык бажындан чыдыыр» деп

үлөгөр чугаа маңаа дорту-биле хамааржыр.

Кожууннуң келир үедеги пенсионерлериниң эрге-ажыы дээш бо хүннерде бюджет акшазының шын хуваалдазын чорудуп турар кожуун чагыргаларының даргалары хөй болуп турарын Н.А. Ондар демдеглээн. Оларга Барыын-Хемчик, Ак-Довурак, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Эрзин, Таңды кожуун чагыргалары хамааржыр. Бо кожууннарының даргалары Пенсия фондузунче камгаладылга дадывырларын шилчитпеске, келир үеде пенсия алыр хамаатыларның камгаладылга дадывырларының медээлери хуузуна агар санынче кирбес, а ажилдап турар пенсионерлерниң пенсиязынга эде санажылга кылдыр болгаш пенсияже үнүп турарларның пенсиязының хемчээли эвээш болур деп чүвени угаап билит турарлар.

А Кызыл хоорай чагыргазы (мэр Д.К. Донгак) мону угаап билбейн турары хомуданчыг. Бир эвес организациялар камгаладылга дадывырларын үезинде шилчитпейн баар болза, пенсионерлерниң пенсиязы үезинде үнмейн, пенсия үлөгезиниң саадаашкыны тургустунуп келир. Ындыг фактылар Кызыл хоорайга чаңгыс эвес удаа тургустунуп турган, четпес акшаландырышының Россияның Пенсия фондузундан дилеп, пенсионерлерге төлеп келген. Бо талазы-биле Кызыл хоорай чагыргазының даргалары, чоннуң соңгуп алганы Кызыл хоорайның мэри Д.К. Донгак боданып, бөдүүн чонче эглип, көрүнүр үе келген. 2006 чылдың январь 1-ден эгелеп «Россия Федерациязынга тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң

дугайында» Россия Федерациязының хоойлузу күштүг болуп кирген. Ында айтып турары-биле алырга, бир эвес сонгуттурган удуртукчу албан-дужаалдыглар Россияның Конституциязын база федералдыг хоойлуларны каржызы-биле үрээр болза, ону албан-дужаалындан хостап болурун дорту-биле бижип айтыткан. Кызыл хоорай чагыргазының албан-дужаалдыг даргалары чүге Россияның Конституциязын, Тыва Республиканың Конституциязын база федералдыг хоойлуларны сагыvain турары кайгамчык.

Республикада хуузуна ажил-агы ажилдып алгаш, оон кирген орулгазындан үндүрүлгелер төлөвейн турар азы үндүрүг черлеринге демдегледип алгаш, оон улаштыр ажил-агыны бут кырынга тургузуп шыдаваан, харында ол дугайын уттупкан хуу сайгарлыкчылар эвээш эвес. Оон аңгыда, доктааткан төлөвир төлээр ужурлуг хуу сайгарлыкчыларны, оларда ажилдап турар хамаатыларның камгаладылга дадывырын төлээри-биле өрөзи чыл санында эвээжевейн турар, чамдык кожууннарда ол өрелер миллион ажып турар. Эрткен чылын оларга 1847 негелде бижиктерни 4 млн. 914 муң рубльге чоруткан. Бо талазы-биле чамдык кожууннарының пенсия эргелелдери багай ажилдап турарын айтыткан. Ынчангаш бо четпестерни чайладып ажилдаары-биле улуг сорулгалар салдыган, моон-даа сонгаар камгаладылга дадывыры шилчитпейн турар организациялар-биле, кожуун чагыргалары-биле шыңгыы ажилдарны чорударын семинарның киржикчилери шийтирилээн.

Светлана МОНГУШ.

Экин "Шын"

Екатеринбургтан байыр

Экин эргим, хүндүлүг «Шын»! Силер бүгүдөгө кел чыдар Шагаа байырлары таварыштыр чүгө экини күзөвишаан, каш сөстүг чагаавысты «Шын» солунувуска парлап бээриңерни сеткиливистиң ханызындан улуу биле диледивис. Бис, шериг албан-хүлээлгевисти Екатеринбург хоорайда эрттирип турар Тываның оолдары, тыва чонувуска, эш-өөрүцүске, төрөлдериликке, ха-дуңмавыска болгаш келир цеде шериг хүлээлгезин эрттирери-биле кыйгыртыр дуңмаларывыс оолдарга кел чыдар Шагаа байырлары-биле аас-кежикти, каң дег кадык-

шылды база бцүг-ле чүвеге чедишкениң болуруңарны күзөвишаан, Екатеринбург хоорайдан «бижик-биле» байырны чедирип ор бис. Бистиң-биле чагаалажыр күзөлдиглер бар болза, адресивис мындыг: Свердловск облазы Екатеринбург хоорай Космонавтылар проспектизи, 77 34081 «ВИТ» шериг кезээ. Индекс 620098. Сылдыс Дамдын (Мөңгүн-Тайга), Сылдыс Ховалыг (Кызыл), Аким Хертек (Бай-Тайга), Евгений Куулар (Танды).

Репрессия чылдарында

Ачам дугайында каш сөс

Ачамның төөгүзү солун кижиги. Ооң авазы, кырган-авам, төрүмелинден чаңгыс кижиги болган дээр чүве. Ол кырган-авам үжен хар ашкыже чедир-ле ашакка барбайн, бот чурттап чораан чүведир. Ынчаар чурттап чорааш, Улан-Батордан кылаштап келген моол лама-биле чурттап берген. Олар баштайгы оглун Дүгүржап деп адап алганнар. Ол алды харгы турда, ачазы моол лама Моолдуң «Кандан» хүрээзинге өөредир-биле оглун аппарып каан.

Дүгүржап «Кандан» хүрээзинге өөренип дооскаш, улаштыр-ла Тибеттиң «Лавурум», «Хумбум» хүрээлеринге барып өөренип дооскан. Кырган-авам ачамны чаа божаан, оозу чаш, кавайлыг турдала ачамның ачазы моол лама, кырган-ачам мөчүп калган дээр чораан. Дүгүржап хелиң 1919 чылда Сүт-Хөлдүң Чес-Булуңга авазының аалыңга келген. Ынчан ачамның хары он алды турган. Дүгүржап хелиң авазы-биле дуңмазының чанынга чайлааш, «келир чылдан ыңай Тывага чаа «төрө доктаар. Ол чаа тургузугга мен таарышпас кижиги-дир мен» деп чугаалааш, Сүт-Хөлдүң алды, үстүү Кызыл-Тайгаларын даггааш, «Тибет чуртунга барып доктаар мен» дээш, шала күскээр дедир чорупкаш, олчаан эеп келбээн дээр чораан. Тывага аңгы демиселиниң чылдарында ачам бодунуң аңгы төөгүзүнден сестир чораан хире. Ол хей чон аразынче шоолуг-ла кириксевес, хей чугаа чугаалавас чоруп чораан кижиги. Чогум Чес-Булуң, Калбак-Хараган чону ачам арага-хымыска тура чок, аажы-чаңы чаптанчыг, ажилчын-кежээ, бай-шыдалдыг боорга,

Авамның шырайы амырай берген хире, «шайның магалыын, аа» дейдир. Ачам «мында өөрүшкү чок, мээң бажым алыр дээн шай-дыр ийин» деп-ле мындыг. Авам база сести берген хире, ыйт чок чыдыр ийин оң. «Бир ай болгаш келир мен, ыяп-ла «контр» кижиги тыпкан турар эвес сен бе» дээр чүве-дир. «Контр» кижиги кайыын тып шыдаар мен мен, бодуну алгаш баар ыйнаан» дээш, ачамның бажы хала берди. Мен база сести берген мен, ийи чыл бурунгаар авамның акызы Көк-Хелиң дээр шолалыг даайымны «контр» дээш тудуп апарганы сагыжымга кире хонуп келди. Ол-ла хевээр ол чылдың чайынга чедир-ле ачам дээш дыка сагышсыраар апарган мен. Авам «шайны шыгжап каавыт, ол кижиги ам келзе, «контр» кижиги тыппадым дээш, дедир бериптер сен» деп сүмелей-дир. Үе-шаг-даа эртип-ле тур, ачам дыка сезиглиг апарган, ыт эзерге-ле, тура халыыр турду. Час-даа келген, шай ээзи-даа сураг, биезги шайны авамга бичелеп хайындырып берип эгелээн бис. Баштайгызында «шайның хевирин буспас» дээш ону чүгө долгандыр суйбап, тогладып алгаш, ооң тогланчызын хайындырып берип турдувус. Үе-шаг удаажырап, чай-даа келген. Ачамның коргуп-сестир-даа шеглээн, өг-бүле кижигүнериниң сагыш човаашкыны-даа намдаан, биезги шайны ааргы авыска дидими-биле хайындырып ижиртип эгелей берген эвейик бис бе. Аваа МОНГУШ. Кызыл хоорай.

Хууда бодам

Дайынныг черлерже октаваза

Мээң дуңмам Эртине Дамбаевич Халындуу 1984 чылдың июль 18-тиң хүнүндө Ак-Туруг суурга хей уругларлыг өг-бүлеге төрүттүнген. Бисти азырап чораан адавыс Дамбаа Элеңмаевич бичии Эртине б харлыг турда, чок аларган. Эртине бичизинден күш-ажылга кызымак, сонуургалдыг, кылып шыдавазы-даа чүвени кыла берген турар эрес-кежээ оол бооп өзүп келген. Ол школага өөренип турган чылдарында хаак, хоккей, шыдыраа, сыгыт-хөөмей дээш, сонуургавас чүвези чок, шаңнадып-мактадыр турган. Шкоаны 2001 чылда дооскаш, Шагаан-Арыгга профессионал-техниктиг училищеге чолаачы мергежилин чедип алгаш, шериг албан-хүлээлгезин эрттирери-биле 2003 чылдың декабрь 10-да чорупкан. Ол 2005 чылдың ноябрь 26-да чанар турган. Дуңмавыстың чагаалары хөглүг кээп турган. Шериг хүлээлгезин Ингушетияның Назрань хоорайга шериг кезээнге разведчик снайпер бооп, эки эрттирип турган. Ол октябрь 7-де тускай даалга күүседир-биле Ингушетия биле Чечен Республиканың аразынга чорааш, миная таваржы бергеш, эштерин камгалаары-биле бодунуң делгем хөрээ-биле мина кырынга чыдыпкан деп, Ингушетиядан келген полковник чугаалап турду. Ол шериг албан-хүлээл-

гезин эки эрттирип, даалгазын бүрүнү-биле шыңчы күүседир мөзү-бүдүштүг эки кижиги, профессионал снайпер турган деп хөйү чугаалап турду. Маадыр Эртинени Чаа-Хөл суурдан октябрь 19-та сөөлгү орукче үдээн. Эртине чаш назынында төрөөн чурту дээш төрөөн чонун камгалаар дээш амы-тынын харам чокка берген. Эртине деп ат уткалыг, тыва улус «эртинени черден казар, эртемнерни номдан тывар» дижир. Ол ышкаш «эки кижиниң назыны кыска болур» деп улуг улус хомудап чугаалаар. Эртине, хеймер дуңмавыс, кезээ мөңгөге чон аразында адың дириг. Бистиң бо аар-берге качыгдалывысты Чаа-Хөл кожуунуң суму чагырыкчызы Александр Кыргысович Чигден үлөжип, дузаны катканынга четтиривисти илередир-дир бис. База чонувуска курлак чедир мөгөйип тур бис. Ие кижиги төлдү азырап, кижизидип алыры ыңдыг амыр эвес. Мен база ийи оолдарлыг мен, шеригден мээң оолдарым бүдүн-бүрүн келзин деп күзээр мен. Ынчангаш шериг хүлээлге эрттирип турар оолдарны дайынныг черлерже октаваза кандыгыл деп күзөлдиг мен. Валентина САТ. Чаа-Хөл суур.

Чүү-даа чүвеге эп турар

Арат-чон сеткиливис-биле эдержиң, бот-боттары-выс чагыгың чоруур болзувусса, боттарывыска-ла эки боор ужурулуг. Улуг улус аныяк-өскенге амыдыралывыс мындыг боор деп эптиг-чөптүг, уткалыг чагып, идегеп тайылбырлап олурар болзувусса, ол акша-төгериктен, алдын-мөңгүндөн, өңчү-хөрөңгиден артык эртине болур. Сактыр ирги силер бе? 1970-80 чылдарда аныяк-өскөн аразынга Даа-Бээ кожуун дээш аңгылажып чораан уелерни. «Адар-Төштүң ыңды сен бе, бети сен бе?» дээш кожууннар аразынга чогуш-содаа болуп чораан ол үеде «херектээн» улус кончуг шын кылдыр аныяк-өскенин чагып-сургап чорааны база эки болган. Ол үеде эдержиң чораан эштерим Эдик Чүсүнмаа, Геннадий Чымба дээш, оон-даа өскелер чораан. Бис ол үеде бичин-даа турган болзувусса, ужуражып, экилежиңерде анаа-ла экилешпейн, холду сунгаш, ол-ла хевээр кускаптанчып чораанывыс ам-даа сеткилимде бодап, сактып чоруур мен. Улуг «херектээн» улус бо аңгылажып чораан уелерни оожуктурганы менээ өөрүнчүг. Ынчангаш «херектээн» оолдарны куду көргөн херээ

чок, харын деткип, хей-аьдын көдүрүп чорууру артык эвес деп чугаалаксаан ийик мен. Араганың хайындын херек кылып, частырыгга таварышкаш, үүлэзин эрткен улус болгай. А бо оолдарга — амыдыралдың чаңгыс үезин бодавайн, кедизин бодап, эптиг талазын өөренип көрүп, ажил-агыгга сундулугларны деткижиң база катап демнежиң, бурунгаар бодаар болзувусса, ол бисти эки чүвеге чедирер деп идегеп, бүзүрөп чоруур мен деп чугаалаксаар-дыр мен. Чамдык суурлар, хоорайларда «херектээн» оолдар ажил-агыг чок, анаа-ла кылаш-тажып турары чажыт эвес. Олар херек эрттирип чорааш, кылып-тудуп өөренип алган чүүлдерин амыдыралга ажыглавайн чоруурунга хомудавастың аргазы чок. Ук черлерниң даргалары бо оолдар-биле ажил-агыг талазы-биле ужуражып, чугаалажып, билчип чоруур болза, ол черле артык эвес деп бодап чоруур мен. Чүү-даа чүвеге-эп бар болгай, кедизин бодап, эптиг-чөптүг бот-боттарывысты билчип чоруурун күзээр кижиги-дир мен. Орлан КУУЛАР. Кызыл хоорай.

Витиңел-политиктиг КИДИСТИҢ Чагааларында

Чонунга чоок

Бистер соңгуткан депутаттарның ажил-ижин караавыс-биле көрүп, дыңнап, оларның дугайында номчуп турар бис. Маңаа бис, Кызыл-Мажалык округунуң чурттакчы чону боттарывыстың депутадывыс Анатолий Васильевич Биче-оолду адаксап тур бис.

чонунга эвес, өске-даа округтун чурттакчыларынга болдунар шаа-биле дузазын чедирип чоруур чонунуң езулуг депутады болур.

Ол биске дыка улуг дузаны чедирип, чыл санында чединмес байдалдыг кырганнар, хей ажи-төлдүг өг-бүлелерге хөмүр, ыяш талазы-биле дузалап, херек апарганда, бодунуң машина-хөлгези-биле бажыңнарынга чедирип, дүжүрүп берип келди. Ол дээш чон ону дыка хүндүлөп көрүп, өөрүп четтирип чугаалажыр. Кол-ла чүве — ооң эвилең-ээлдээ, чон-биле ажык чугаалажып билир сеткилдигин үнөлээр бис. Ол чүгле бодунуң округунуң чурттакчы

Бистер, Кызыл-Мажалык суурнуң Сельская кудумчузунуң №38-тен №56-га чедир чуртталга бажыңнарын чону, Анатолий Васильевичиге улуу-биле четтиргенивисти илеретишаан, ооң ажил-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга сеткиливис ханызындан аас-кежикти күзөп олурар улус-тур бис.

Депутадывыс

Хүндүлүг, Анатолий Васильевич! Чорууңар чогуңур, ажилыңар ажыктыг, улус-чонуңар көвей болзун деп йөрээвишаан, келир ыт чылында бүгү-ле экини күзөлдөвис. Кызыл-Мажалыктың Сельская кудумчузунуң чурттакчы чону.

Экер эрлер кайдал?

Тээли суурда эвээш эвес

ССРЭ үезинде февраль 23-түң хүнүн улуг-бичии эр улустун байырлыг, эки хүнү деп демдеглеп эрттирип турган болгай бис. Үе-шаг өскерлип, ол үениң социал тургузуларын канчаар-даа эде адап турзувусса, ыңчангы чаңчылдарывыс сагыжывыста ам-даа хевээр. Амгы үеде февраль 23-тү «Ада-чурт камгалакчыларының хүнү» деп эде адааш, эр-херээжени хамаанчокка, бүгү улус байырлар календарының кызыл хүнү апарган.

Аныяк чылдарында ыдыктыг шериг хүлээлгезин эрттирип чораан, амгы үеде назы-хар элээн дөгүй-даа берген болза, албаның-даа ажилындан, бодунуң-даа ажилындан салдынмай чоруур, чонунга хүндүткелдиг эр кижилер бистиң Тээли суурда эвээш эвес. Ындыгларның шуптузун бижир дээр болза, солун арны каяа сыңар. Оода-ла оларның кажын маңаа адап көрөйн. Хомушку Серенатович Кара-оолду, Мөңгүн-оол Иргитович Сономны, Киров Тулушович Хунанны, Белек-оол Орбаа-Сатович Донгакты, Влади-

мир Байырович Салчакты, Бөрис Салчакевич Чамбытты кожуун чону хүндүлээр. Езулуг-ла эр адын сыкпайн чоруур эрлер бо. Ада-чурт камгалакчыларының хүнүн таварыштыр аныяк-өскенге үлегерлиг бо адаларга «Ада кижиги» деп шүлүктү бараалгадып, байыр чедирбишаан, амыдыралды чедир бодавайн чоруур, арай будалчак чамдык аныяк оолдарга Кара-оол Маспык-оолдуң «Адың сыкпа, эр кижиги» деп шүлүүн номчааш, боданың көөр боор деп бодап-биле бо чүүлду бижидим.

Ада кижиги

Аа сүдүн эмзирбээн бол, Ада база ава ышкаш, «Ажы-төлүм» дээн соонда, Амыр-дыжын бодаар эвес. Сактырга-ла кадыг-шириин Сагыш амыр чораан ышкаш, Алызындан бодаар болза, Ада черле ыңдыг эвес. Шыны херек, ада кижиги Шыңгыы сургап чораан болгаш Чонувуска чектетпейн

Чоруурувус ужуру ол. Оглу, кызы, бистер шупту, Оваартынмас бичивисте Эки, бакты ылгап билбес Эрээлиң-ле чордувус чоп. Аваларның шыңчы эжи, Ажы-төлдүң чагыргазы, Ажыл-ишчи, чончу, эрес Адаларны хүндүлээли. Каң-оол ХҮРГҮЛ-ООЛ. Тээли суур.

Адың сыкпа, эр кижиги

Өг-бүлөңге чөлөңгиш бол, эр кижиги, Өөрүшкүңү удаа-дараа эккеп чор, эр кижиги, Кады чурттаан өөрүңнү хомудатпа, эр кижиги, Каткы-хөглүг, омак-сергек чаңап чор, эр кижиги. Ажыл-ишке кежээ, кызымак бол, эр кижиги, Арага деп ажыг сугже харамдыкла, эр кижиги, Ажы-төлүң төлөптиг адазы бол, эр кижиги. Амыдырал айтыкчызы адың сыкпа, эр кижиги. Төрөөн чуртуң камгалакчызы сен, эр кижиги, Төрөл чонун чоргаарлы күжүр сен сен, эр кижиги, Ачы-буян, авыралды чонга хайырла, эр кижиги, Аас-кежиктиг чуртталга дээш демисеш, эр кижиги. Кижилерниң малын оорлава, эр кижиги, Килең, каргыш сеңээ чедер, ону утпа, эр кижиги, Боо-моңгу тудуп, бижек чайып чорба, эр кижиги, Богда Бурган ону өршээвезин бода, эр кижиги. Херээжен эжиңге чалгын, чакла бол, эр кижиги, Херек апарза, ооң салым-чолу бол, эр кижиги, Эвилең, чараш чаңың сөңне, эр кижиги, Эрниң эреси, оолдуң омаа болуп чор, эр кижиги.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ.

Төөгүнүн арыннарындан

СТАРОВЕРЛЕР БОЛГАШ БОТ-ХАНДЫРЫЛГА

Каа-Хем — хөй националдыг чоннуг кожуун. Кожуунуң суурларында мордвалар, нивтер, якуттар, татарлар, орустар, тывалар дээш, оон-даа өске нацияларның төлээлири чурттап турар.

1968 чылда Сарыг-Сеп суурга ажылдап чеде бээримге, райком бюрозунга келдирткеш, четверг санында школада башкы ажылымдан хостааш, сүт-бараан фермаларынче, колхоз-совхоз төптөрүнге лекция номчуур, малчыннарже үнер үнүүшкүнерге киржи пропагандаст, лектор, а ол ышкаш районнуң контроль комитетинин штаттан дашкаар инструкторунга бадылап кагды. Аңаа улусчу контроль, колхоз, совхозтар буурап дүшкүже ажылдадым. Каа-Хем кожуунуң төөгүзүңге хамаарыштыр эртемденнерниң бижээн ажылдарын кичээнге ийгилик нөмчүп, таныжып, кожуунуң экономиктиг, политиктиг, культурлуг чаартылгаларына боттары киржи чораан улуг назылыг хоочуннар-биле ужуражып, оларның сактышкыннарын бижип ап, архив материалдарын кичээнге ийгилик өөренип, Каа-Хем кожуунуң төөгүзүң сонуургап келгениниң түңнелинде староверлер дугайында билип алган чүүлдерни номчукчуларга сонуургадып көрөйн.

Староверлер деп кымнарлы?

Никоннуң шажын-чүдүлгеге хамаарыштыр хүлээп алганы реформадынга удурланып, эрги шажын-чүдүлгезинге шынчы болуп арткан орустарны староверлер дээр. Реформага удурланган дээш оларны истеп-сүрүп, шаажылап турган. Эрин-шаажыга, истеп-сүрүшкүңге таварышкан староверлер кадыг-берге тайга-сыннарже дезип чоруп турганнар. Бир чамдык бөлүк староверлер Саян дагларын ажып кээп, Тывага чедип келген.

Каа-Хемниң каас-чараш чурумалдыг бойдузу, ажыглат-тынмаан калбак, делгем ховулары, ажыл-ишчи, эвилең-ээлдек чону староверлерни кайгаткан. Хемнеринде кайгамчык хөй балык-байлаңын, тайга-сыннарда өөр-өөр оттап чоруур аңнарын, куштарын, арга-арыгга үнүп турар кат-тооруун, эм ооттарын көргөш, хлеб, аш-чем, чуртталга дугайында хөрек оюп чораан бодалдарын оожуктурган. Өскөн-төрээң чуртунга, суурунда даа эвес, барып-барып өске чуртка, Каа-Хемниң Бельбейге кончуг улуг мөргүл-чалбарышкын (молене) эрттиргеннер.

Староверлерниң ийги бөлүү

Бирги бөлүккө — чүгле хүрээ-шажын, мөргүл, тейлеп-чалбарары чугула дээр үзел-бодалдыг староверлер хамааржыр. Олар боттарының оруун уламчылап, Үжекке, Эржейге, Шивейге, Сизимге чедип кээп, турум чурттап бергеннер. Өг-бүлелер бүрүзү боттары бурганнарлыг, чүдүлгениң сөзүгүлени бижээн судурларлыг турганнар. Ынчалза-даа Шивейге орус хүрээни тудуп, дерип алганнар. Хүрээниң ламалары хүннүн-не чүдүкчүлери хүлээп алыр турган. Олар боттарына чурттаар бажыңнарны тудуп ап, саап ижер инектерни, аңнап мунар айттарны, дүгүнден кидис идиктер кылыр дээш кара хойларны азырап ап турган. Чурттаар оран-савалыг, ижер-чиер аш-чемниг, тейлээр хүрээлиг, шак ынчалдыр-ла староверлер хостуг чурттап эгелээң.

Ийги бөлүккө кол-ла чүве тараа тарыыр, ногаа өстүрер, мал азыраар, чүдүлгеден ойталавас, хостуг шактарында чүдүп-тейлээр үзел-бодалдыг тараачын староверлер хамааржыр. Олар Көк-Хаакка орус хүрээни дерип тудуп алган. Орус тараачыннар Бүрөн-Хемге, Кундустугга, Копту-Аксы, Сарыг-Сепке, Көк-Хаакка чурттаар бажыңнарны, мал кажааларын тудуп ап, чурттай бергеннер.

Каа-Хемниң кара хөзүңнүг ховуларына тараан тараачын-дан, ногаазындан тараачын өг-бүлө бүрүзү чылдың-на элбек

дүжүттү ажаап алыр турган. Эткир, сүткүр инектерни, ажылчын айттарны, өске-даа малдарны азырап өстүрүп, карак кызыл чүткүлдүг ажилдаанының түңнелинде, кожуунуң көдээ ажыл-агыйы улам-на хөгжүп, бай-шыдалдыг өг-бүлелерниң саны көвүдөп турган.

Орус, тыва чурттакчыларның найыралы

Каа-Хемниң тывалары аңаарына, балыктаарына чоок, таарымчалыг, ыжык арга эдээ, хем кыдыы оймактарга, алаактарга чурттап чорааннар. Бальчуготарның өг-бүлөзи бир-ле дугаар 1895 чылда Шивейге көжүп кээп, чурттай берген. «Орус, тыва өг-бүлелер эп-найыралдыг кады чурттап турган болгаш бистер, оларның ажы-тедери, кады тооруктап, каттап, балыктап, ойнап, дыка-ла найыралдыг чурттап турдувус, мен тывалап база өөренип алган мен» деп, оларның хеймер оглу А.Бальчугов чугаалаар чораан.

Шуйга чурттап турган Марти-биле өөреникчилерниң хөй хонуктуг походтарын удуртуп тургаш, бо-ла ужуражып, чугаалажы бээр турдувус. «Бистиң чонувус, көдээ суурларга чурттап турган тараачыннар маңаа чурттай бергеш, тыва аңчылар-биле кады аңнап, балыктап өөренип алды, ыракузак тайгалар кезип чоруурда, аьдын-хөлүн ачылажып, бот-боттарына дузалажып, кончуг-ла найыралдыг чурттап чордувус» деп база сактып чугаалаар оран чүве.

Бүрөн-Аксы чурттуг Уяжык Кол аьтты шанактап, тергелээрин, шанакка, тергеге чүк сөөртүрүн орус тараачыннардан өөренип алган бис дээр киж. Салчак Тока «Араттың сөзүндө» Сарыг-Септин, Дерзиг-Аксының орус, тыва уругларын кыш боорга, Мергенниң бедик хавактарында чуңгулап, хаактап, чай боорга, кады балыктап, арга-арыг кирип, кат-мөөгү чыып, ойнап-хөгөп өскенин бижээн болгай. Орус, тыва чоннун найыралының бурунгаар хөгжүлдениң база бир херечизи — Тас-Баштыгың уруу Албанчы бөдүүн тараачын орус оол Данил-биле өг-бүлө тудуп, кады чурттай бергени. Удатпаанда олар уруглуг болган. Данилдиң ол уруу Чашпай — маадыр ие, ам бо хүннерге чедир Мергенде ажы-төлүнүң аразында чурттап чоруур. Каймановтарны, Лопсаңнарны, Таракановтарны болгаш оон-даа өске холушак өг-бүлелер орус, тыва улустун найыралының быжыгып келгениниң херечизи болур.

Коммунистерниң удуртулгазы-биле орус херээжен чоннун ортузунга херээженнер чөвүлени тургускан. Олар аргырының, дааранырының, хлеб быжырып,

чем кылырының бөлгүмнерин тургускаш, тыва херээженнерни кириштирип, кызыл-булуга болуп турганы лекция, беседаларга орус дылды эки билир тываларны очулдурукчуладып турган.

Немец эжелекчилер ССРЭ-же халдаанының соонда Каа-Хемниң чурттакчы чону Кызыл Шеригге белек чыырынга идепкейлиг киржи, «кызыл коштарны» организа-стас, чыып алганы белээн чүдүргеш, Кызылче чорудуп турган. Салчак Бөрзек бүгү малының хөй кезин Кызыл Шеригге белек кылдыр чорудупкан. Салчак Бөрзек ышкаш мурнакчылар хөй болган. Балган-оол, Сундуй-оол, Тоюнчук олар октуг боону холга туткаш, эш-өөрү-биле кады фронтуже эки тура-биле чорупканнар. Сундуй-оол биле Тоюнчук коргуш-сыныш чок эрес-маадырлыгы-биле тулчуп тургаш өлгөннөр.

Ада-чурттуң дайыны эгелээн соонда, Чепсектиг Күштерниң Кол комиссариатының дузаалы-биле Тывага чурттап турган ССРЭ-ниң хамаатыларындан 40 хар чедир назылыг эр улусту шериге келдирткен. Олар немец эжелекчилерге удур эрес-маадырлыгы-биле демисежи кирипкеннер.

Дайын төнгөн соонда Каа-Хемден чоруткан тараачыннарның иштинден 198 киж чуртунче эеп келбейн, дайын шөлүңгө өлгөн. Оларның шуптузунуң аттарын Сарыг-Септин №2 школазының музейинде бижээш, азып каан. Оларның иштинден 3 киж Совет Эвилелиниң Маадыры.

Дайын чылдарында Тыва Совет Эвилелинге каттыжа бергенде, удуртур эрге-чагырганың аттары өскерилген. Советтер партия райкомунуң удуртулгазы-биле ажылдап турган. Партия райкомунуң соңгаарлатпас шиттирлээр айтыры — көшкүн, тарамык чурттап чораан тываларны сууржуң амыдыралче кириери, колхозтарны тургузары, коллективтиг ажыл-агыйның ажыктыының дугайында тайылбыр ажылын чорудары турган. Агитация ажылының күштелгениниң түңнелинде Бельбейниң, Дерзигниң араттары чыгылып кээп, боттарының хуралдарына колхоз тургузар дугайында айтырыгы чугаалажып көргөш, «Бельбей», «Дерзиг» аттыг тыва колхозтарны тургузуп алганнар. Бельбейниң, Дерзигниң араттарының үлегери-биле өске суурларга база-ла колхозтар тыптып келгени ол.

Староверлер рынок узинде

Каа-Хем бажында суурларга староверлер-биле кады чурттап турган тывалар «Бельбей» колхозунга кирип алгаш, колхоз төвүнче көже бээрге, ол суурларга чүгле староверлер арткан. Чуртундан дезип үнгөн староверлерни Каа-Хемниң араттары найыралчы эзу-биле хүлээп ап, Каа-Хемге хостуг чурттаар эргени берип, буянныг херекти кылганнар деп, Сарыг-Сеп школазының музейиниң экскурсоводтары чугаалаарга, дыңнап турган тывалар дыка-ла чоргаарланыр чүве.

Староверлер бурунгу орус культураны, орус чоннун езулал-чаңылдарын, күзөлдөрүн, байыр-лалдарын, дыл-домаан, идик-хезин, чүдүлгезин хевээр арттырып алганнар. Ынчангаш бистер база олардан үлегер ап, байлак тыва дылдыгыштын, чараш чугаалап өөренири күзөңг.

Староверлер чурттаар бажың-нарын тудуп ап тура, от салыр печкаларын хлеб быжырап кылдыр тудуп ап, хлебти боттары быжы-

рып алыр, картофельди чири-ринге четчир кылдыр тарыыр, мөөгүнү чыггаш, дузап алыр, каттан вареньени хайындырып алыр, саар инекти азырап ап турар. Кедер идик-хеп, чиер аш-чем, картофель үрезини чок, саап ижер инек чок деп олар кымга-даа чарбыттынмайн турар. Күрүнеден дузаламчы акша пенсия бээрге, албас, ойталап кааптар кижилер безин бар. Староверлер өскениң идик-хевин кетпес, аш-чемин чивес, боттарының аяк-савазынга өске улуска чем кудуп бербес, өскениң эт-севин албас, боттары хандыртынып чурттап чоруурлар. Бо чижекти тыва чоннун ортузунга тус черниң бот-башка-рылгазының, бот-хандырылгазының дугайында тайылбыр чорудуп тургаш чугаалаар болза, артык эвес деп бодаар мен.

Староверлер кандыг-даа политиктиг организация, партияларга кирбейн турарлар. Олар чүгле Аңчылар ниитилелиниң кежигүнү кылдыр кирип алгаш, чылдың-на кежигүн дадывырын төлеп турарлар. Чурттап турар чериниң аайы-биле Сарыг-Септин Аңчылар ажыл-агый чериниң штаттыг аңчылары болуп ажылдап турарлар. Аңчылар сезону кээрге, милицияның боо ажыглар чөпшээрелин кылдыртып ап, Аңчылар ажыл-агыйы-биле керээ чарып алырлар. Өлүргөн аңының эьдин, өлүүнүн кештерин дузагааш, өртөөн алыр. Каа-Хем бажының девискээрин штаттыг аңчыларга үлөп берип каан. Чылдың-на ол-ла черинге аңнаар, аңчы бүрүзү девискээриниң кызыгаарын билер болгаш, ол черлерни төчөглекчилерден, өрт айылы болу бээринден кыш, чай чок хайгаарап турарлар.

1984 чылдың күзүндө Кызыл-оол Чаш-оолович Донгак-биле иелээ староверлер аңчыларының аңнап, балыктап, каттап турар черлеринге барып, аңчылар-биле чугаалаштывыс. «Аңнаар девискээрим улуг, чаңгыс хүн эргип шыдавас болгаш, девискээримде 3 бажыңчы-гашты тудуп алдым. Бирээзинге 3-4 хондур аңнап чорааш, оон дедир биргизинге чедип кээп, шак ынчаар эргий кезип аңнаар мен» деп Павел Иванов чугаалаар чораан.

Аңчының бирги төп бажың-чыгажының чанында тоорук, кат вареньези шыгжаар склад бар болган. Ажыдып көөрүвүске, бир доскаар көк-кат вареньези, 3 доскаар киш-кулаа база бир бичежек доскаарда ыт-кады чыып каан. Варенье, каттарны чайын өг-бүлөм-биле чыып алдывыс дээр чораан.

Чазын хар эрээң соонда, дүшкөн тооруктарны чыггаш, кургадыр деспи, хар кыры-биле маңнаар мотоцикл база бар чораан. Бо чыгган кадын варенье кылдыр хайындырып алгаш, Сизимче бадыргаш, Аңчылар ажыл-агый черинге дузаапкаш, акшазын алыр турганнар. Эьдин садар дээш бода малдың баш санын база көвүдөдө өстүрүп турарлар. Өлүрүп алган аңының эьдин, балыын, чыып алган кат, тооруун рынокка эккеп садып турар. Староверлер Тываның бүгү чону ышкаш база-ла рынок харылзааларының ынчалдыр чорту кирип турар.

Иргит ДОСТАЙ,

РФ-тиң школазының алдар-лыг башкызы.

Мергежилениң тергиннери

ЫРЫ-ХӨГЖҮМ-БИЛЕ ЧҮГЛЕНГЕН

Аңгырак Болат-оол Туматович алдан хар ажа берген-даа бол, аян ырыга аныяандан тура хандыкшып, уран чүлдүң узуп-төтпес эртинези — ыры-хөгжүмге ынакшылын улам чүглөп чоруур хөгжүмчүлөрнүң бирээзи. Олак-көк Тыва-выстың чурумалдыг бойдус байлаан болгаш амгы амыдыралдың чырык арыннарын алгап-йөрээп чоруур авторларны бижээзи.

Улустуң ыры. Ол кандыг-даа нация чоннун бүгү үелерде элечитпес эртинези. Чүс-чүс чылдарда «шүүреттинип», саарылыг агым хемниң чараш даштары дег хоюглангып калган, амгы үениң кандыг-даа уран сиибикчизи эдип чазар арга чок аас чогаалы-дыр. Ынчангаш композиторлар, чогаалчылар, чурукчулар аас чогаалын — ырларын, тоолчуру чугааларын, хая-даш көжээлерде сиибиттинген эрткен амыдыралдың эртинезин амгы салгалдың арты-төлдөринге мөңгөжилдип арттыраар буянныг сорулгалыг ажылдап турар.

Бо удаада хөрлүг-көскү көдээ хөгжүмчүвүс Аңгырак Туматович өөрениген чаңы-биле, ээлчеглиг кичээлинге консультациязынга элээн аар чүктешкилиг «аалдап келген». Шүлүкчүлөр Саая Майнактың, Сарыг-оол Кууларның, Кара-оол Натпий-оолдун, Зоя Донгактың сөстөрүнге ырларны бижээң. Оларның ноталарын сайгарган бис. Аңгырак Болат-оол аялга тургузуунуң талазы-биле хөгжүмчү өске эш-өөрлеринден ылгалдыг кижилер: пентатониканы (тыва музыка чогаалының үндезин беш үнери) арыг сагыыр, а диатоникаже кире бергенде хайнактап-даа турбас, база-ла ол аянга бижириң кызыдып чоруур (чеди үнден тургустунган аялга тургузуу).

Чөөн-Хемчиктиң Теве-Хаядан Николай Донгактың сөзүңге бижээң «Теве-Хая» деп ырыга «үс-кеш», кезек ор мен. Тыва улустуң делегейни безин дескинип каапкан «Теве-Хаяны» ажыр чаа аялга, чаа сөстөр-даа чогаадыры чалданчыг ышкаш. Ынчалза-даа Аңгырак Туматович аныяк чылдарында башкы-даа, чогаадыкчы-даа баштайгы базымнарын Теве-Хая школазындан эгелээң кижидир.

Ам чаа «Теве-Хая» дугайында каш сөс. Эрги «Теве-Хаяны» ында чыды-даа чок. Аялга-даа, сөстери-даа амгы үени-биле илереттинген. Беш үнден тургустунган арыг тыва аян-биле бижиттинген.

Амыдырал аян ыры үзүктөлбес Ак-көк Тывам чараш чери Теве-Хаям.

Черим-чуртум Теве-Хая,
Чечектелип сайзыра-ла!

Бо чаа ырыны чүгле артистер эвес, чон база дораан ырлажы бээр боор дээрзинге идегелим улуг.

Каадыр-оол БЕГЗИ,
композитор-консультант.

Көдээде биче бизнес

БҮДҮРҮЛГЕ АЖЫТТЫНГАН

Каш чыл бурунгаар үптетинип, тоймагланып калган, мурнунда хереглекчилер ниитилелиниң конторазы турган бажың бирле хүн аажок хевир кире берген тур.

Бо кандыг ужурулгү чоор, кеңегер, чүгле дөрт ханазы арткан бажың канчап мынчаар хуула берди дээн бодал-биле ынаар кире бердим. Барык-ла бир үе назылыг он ажыг оолдар турушкун чок ажылдаан турлар.

— Чүнү кылып турар силер? Удуртуп-баштап турар даргаңар кымыл, оолдарым? — деп, айтырдым.

Ында холунда балдызы-биле манза чонуп турган бир оол:

— Сагынгыр-даа, тывынгыр-даа Салчак оглу Салчак бисти удуртуп турар. Дуу ол турар оол элдур — дээш, шилгедек мага-боттук аныяк оолче айытты.

Ол удуртукчу оолдун ада-иезин-даа, акы-дуңмаларын-даа кончук эки таныыр кижини мен. Ачазы Василий Салчакович Чымба алызы-ла бажы бедик Бай-Тайгага көдээ Советтерге, көдээ ажыл-агый шугумунга хей чылдарда ажылдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаче чоокта чаа үнген. Азы Попал Ыдым-ооловна — авыралдыг ак-көк Сүт-Хөл кызы. Арат чонунуң каддын камгалап, үр чылдарда ажылдаан. База-ла пенсияда. Амыдыралың аайы-биле Кызыл хоорайда чурттап чоруурлар. Алыс угу-дөзү амыдыралга туруштуг болгаш Салчак Васильевич шимченгир, бир-ле чаа ажыл-херекти бүдүргөн чоруур, сайгарылгага сундулуун көргүзүп турар.

Салчак-биле амыр-менди солуккаш:

— Тос-тостун хаарып келир чыккылама соогуңда, бо үптетинген оран-саваны тергини шалыпкын шевержидип кылган-дыр силер. Удавас ажылгалга кирер четкен-дир. Маңаа кандыг бүдү-

рүлгө тургузар силер, Салчак Васильевич — деп, сонуургадым.

— Чаңгыс кижини чүге күш чедер ийик аан. Эш-өөрүнүң деткимчези-биле сандарал, ээн калган бажыңны катап септеп, аңаа садыг, янзы-бүрү шайлаашкыннар, хөглээшкыннер эрттирер кафе организаастаар бодап тур бис. Амдызында бодалывыс ол. Чоорту оон-даа өске чаа чүүлдерни бодап, боттандырып болур — деп, Салчак Васильевич Чымба бүзүрелдиг чугаалады.

«Демниг сааскан теве тудуп чиир» деп, тыва үлегер чугаада ышкаш эш-өөрүн, таныш-көрүштерин, дөргүл-төрөлдөрдүн эвилелдеп, оларның деткимчезинге даянып, уйгу-чыдын чок ажылдааш, эрткен чылдың декабрь айда, чаңгыс-ла ай ишинде ук оран-саваны септеп шыдаан С.В. Чымбаны чүгле сүт-хөлчүлөр эвес, өскээртен келген аалчылар мактап турар.

Хостуг демократия үезинини-биле алырга, ажыл-агыйга сундулуг кижилер боттарыңа-даа, чонунга-даа ажыктыг чүүлдерни бүдүрүп шыдаарлар. Сайгарлыкчы Салчак бүгү-ле дериг-херекселдерни, материалдарны соңгаартан Абакандан азы Тываның Ак-Довурак, Кызыл болгаш өске-даа хоорайлардан тыптынып, сурагланып, четчетинип турган, чаа бүдүрүлгезини оран-саваны омур-хевир кирип, чараштыр кылган. Хей чээли-даа кылбайн, бодунуң-на холу-биле ол хире ажылды бүдүрүп, доозуп алыры амыр эвес.

Ол чаа тургустунган биче бүдүрүлгениң адын өөрү-биле сүмөлешкеш, «Дени» деп адап алганнар. Ам «Дени» кире бээрге, тергиин-не. Чылыг, чырык, чараш, хөөредиг чокка чугаалаарга, карак чылчырыктаар. «Дениниң» бир талазында холушкак аш-чем садыын тургускан. Өске талазында езулалдар, байырлалдар,

шайлаашкыннар, дыштанылгаче кезээлери эрттирер кафе-барны тургускан. Ол чер бүгү-ле херекселдер, аш-чем-биле хандырытылган. Ук кафе-барны Ч.Х. Монгуш удуртуп турар. Садыгда тускай мергежилдиг Айлаң Ондар ажылдап, хереглекчилерге эптиг-ээлдээ-биле бараан болуп турар. Садыгда барааннарның өрткү үнези өй-тавында. Садыгдан-даа, кафе-бардан-даа орулга хоомай эвес кирип турар. «Дени» биче бүдүрүлгениң ажыдышыкыны-даа онзагай байдалга эрткен. Ону тургузарыңа чүткүлдүг ажылдаан эш-өөрүн, уран-шеверлерни бүдүрүлгө ээзи шаңнап-мактаан. Ынчалдыр кижилерниң хей-аъдын көдүрерге, холу дыңзыг болуру чугаажок. Биче бизнести хөгжүдери — амгы үениң негелдези болгай.

Ынчангаш сагынгыр сайгарлыкчы Салчак Васильевичиниң чогулгалыг эгелээшкенин Тыва Республикага биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүдөр фондуң директору Михаил Сандыпович Самбу-Хөө деткип, эрткен чылдың төңчүзүндө республикага болуп эрткен биче бүдүрүлгелер делгелгезинге «Дени» бүдүрүлгезиниң удуртукчузу Салчак Чымбаның кады төрөөн угбазы Сайдай Васильевна Монгушту шаңнап-мактааны таварылга эвес.

«Дени» биче бүдүрүлгениң садыыңа-даа, кафе-барыңа-даа хүн бүрү аалчылар үзүлбес. Ынчанмай канчаар, ында байдал хереглекчилерниң сеткилинге таарышканда. Бо чаа бүдүрүлгө моон-даа соңгаар улам балдыр дыңзып, хөгжүүрү чугаа чок.

Суг-Аксында ам-даа үптетинген, октаттыңан ээ чок бажыңнар эндери. Оларны чаартып кылгаш, үстүндө бизнестин «Дени» дег биче бүдүрүлгелерни ам-даа чүге тургузуп болбас деп. Маңаа тывынгыр, ажылгыр эштерниң быжыг туруштуу, күш-шыдалгыры негетинер. Чонунуң херегелинге ажыктыг биче бүдүрүлгелер ажыттынып-ла турзунам.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл.

Амыдыралдан чугаа

кырынга чыдыптым. Иштинмиң хевирини-даа хөлчөк, мырыңай эгиштеп эгелээн мен. Хам мээң аарып турар иштинми, хөрээмин катал-катап туткулап, өйдүктүрүп көргүлээш, хевирген иштинге ийи холунуң салааларың баскаш, аарышкылыы сургей кылдыр базып эгеледи. Ынчап орда, иштинден хей аажок даашкыр кылдыр үнүп эгеледи. Өлгөн ыт сеги дег чыт үнүп тур. Ол үеде угбам каттырып эгелээ. Авам уруун үндүрүп. Хамның базары дам барган, иштинден хей база медээжок үнүп тур.

Ынчап ордаш хам: «Каяа кускун узаны өрттеттиң? Чугаалап бер, оглум» — диди. Дораан сактып келгеш, чугаалап бердим. Кончук соок кыжын хой кадарып чорааш, кадыр хая ортузунга кускун узанын сыдымдан туттунуп баткаш, хая кырынче үндүрүп алгаш, өрттеткеш, чынынп алган кижини мен. Ынчангаш кускун узаны үреп, ону өрттеткен дээш, аза-четкер дээр чүвелериң мээң амы-тынымче халдап, аартып туруп бергенин мен кайын билир ийик мен.

Иштинден хей хей үнерге, оон ыңай хамның алгыжын дыңнап шыдавайн барган мен. Ачам-биле элээн үр чугаалашкан соонда, хам чорупкан. Ам он ажыг хонгаш Ооржак Маадыр деп хам келгеш, мени шуут экиртип каар деп хам меңээ чугаалаан. Хамны ачам үдеп каан. Чогуум Ооржак Маадыр деп хам өөвүскө келбээн-даа. Ачам боду Кара-Дашка ол хамга жуурашкаш, хуулгазын эки чүүлдерни кылдырып каан. Ол-ла хевээр иштин-даа хевербестеп, хөрээм-даа аарывастан, олчаан экирип, чүгүрүк чарыш аъды мунуп өзүп келдим ийин.

Мөңгүн-оол ООРЖАК.

Кызыл хоорай.

ЫТКА ЫНАН

Кыштын чыккылама соогуңда өггө төрүттүнгөн, тос кызыл меңгилиг, ыт чылдыг амытан бооп-тур мен. Ынчангаш ындыг ийикпе, шыны херек, бо эрткен назыным ишинде ытка черле ызыртып көрбээн мен ийин. А ыт менче халып келген таварылга кайы хей. Билбейн чорумда, соомдан бүдүү келгени мени коргуда кааптарга, белиңнээш, хая көрнүп кээримге ыңай боор, мурнумдан дүрзүнчүг ыт халып келгеш, ийи базым хире черге тура дүшкеш, дедир арлы бээр де. «Бо-даа ыт чылдыг кижини-дир, дээп болбас» дээн-даа ышкаш аан.

Ыт биле мал-маган өңүктөр. Малдың кадарчызы хүндүс — кижини, дүне — ыт. Алыс малчын улус оглу болгаш коданче дүне кирген дөрт буттук-даа, ийи буттук-даа бөрүлери ыттар чагдатпайн чеже-даа сывыртаанын билир мен.

Ыт ээзинге бердинген деп чүвени азырап-даа чорааш, амыдыралдан-даа көрүп чордум. Ачам аар аары бээрге, Манчүрек бажыңга чайлап турда, Хемчик аксында аржаанга киригеш, дедир Манчүрекке эеп чанып орган бис. Төөгүлүг Оргу-Шөлдү эртип чорувушта ачавыс кыштагже эептерин чугаалаан. Оон чогуум ырак эвесте, алды баштыг Кара-Дагның эң бедик бажыңы баарында кыштагже эепкен бис. Оон бир-ле чүвени ачам алып дээн боор деп бодаан мен. Ээн кыштагга чедип келгеш, машинаны тургузуптарывыска, сиген аразы-биле кажжа артынче бир-ле чүвелер маңажы бергенин эскерип каан бис. Ачам машинадан дүшкеш, ыттарын кыйгырды. Кажжа артындан ийи ыт аскаңайнып маңажып келгеш, ачамда-ла бардылар. Ыттарын ол эргеледи тура, карааның чажы бүлдеңейнип келгенин ынчан эскерген мен.

ЧОРГААРЛАНЫП ЧОР МЕН

Кандыг-даа кижини эрткен оруунче хая көрнүп, эки чүүлдерни, эки кижилерни, ылаңгыя башкыларын бо-ла сактыр болгай. Мен база чоокта чаа 75 харлаан эрги Чаа-Хөл школазын утпайн сактып чоруур мен. Кыргыз-ачам Роман Серенмаевич Хунай-оол башкылап чораан. Ооң бүгү амыдыралы Чаа-Хөл кожуун-биле холбашкан. Аныяк-өскенге төөгүлүг исти арттырып каан. Мен беши салгалдын кижизи, уйнуу болгаш аңаа дыка дөмей болуксап, чоргаарланып чоруур мен.

Кырган-ачам Роман Серенмаевич 30 чылдарың ийиги чартында чаа ажылттынган эге чада школазынга эң баштайгы чаңгыс өөреникчизи бооп кирген. Чаа-Хөл сумузуң адын сыйкап эки өөренип турган. Ынчан школага аңгы-аңгы сумулардан шупту 7 кижини өөренип турган. Кадыг-берге дайын чылдарында (1943 чылда) ону бижикти эки билер кижини дээш Эрзинниң Сарыг-Булуң, Качык суурларыңче башкыладып чоруткан. Ынчан ол чүгле 16 харлыг турган. Араттарың ажы-төлүн бижикке, амыдыралга өөредип чораан. «Шупту чүвени фронтуга!» дээш белек чылдазыңга киржип, фронтуга дуза болзун дээш бодунуң шалыңын ай санында чорудуп турган. Кады ажылдап турган өөрлерин сактып чугаалап орар кижини. Ол

Ээзи чиде бээрге, машиналыг безин ийи хире шак чоруур тайгада чайлагдан, даван-дая аскагыже дилеп бады келгени ол болган. Ачамның сагыжы эндевейн, кыштагже кириптер дээн-дир деп билген мен. Ол өске чүнү-даа кыштагдан албаан. Ап чороан чем-биле оларны чөмгергеш, машинага олуртуп алгаш, улаштыр чорупкан бис. Ол күзүн, хар чаап-канда, ачавысты ажаап каанывыс соонда, ыттар кыштагдан каш хондур читкеш, чудап, түрөп калган келгенин авам чугаалап орар чүве. Билдингир, ээзин дилеп, ооң баргы дег черлерин кезип, чайлагже-даа үнүп чорааннар боор ийин оң.

База ол-ла үелерде, Манчүрек хемниң иштинге чайлап-кыштап, ада-иемниң кожа-хөлбээ эдержип чорааны бир малчын акый соой берген үеде хоюн кадарып үнгөн. Кезээликтей караңгы имирде, хой-мал орайтап, өдөкче кирип келген. А кадарчы сураг. Ыт база. Караңгыда аалда улус ыңай-бээр дилээш тыппаан. Чер чырып орда, ыт маңап келгеш, «мээң соомдан чорунар» дээзинг, сыыңайнып маңап туруп берген. Улашту ыт эдертип алгаш, ол черге чедире берген. Хан базышыкыныга сок турган ол акый, кадыр чоога иштинче андарлып кире бергеш, оон үнүп чадап каан. Чүгээр холу-биле ол-бо черлерден халбактанып, оон үнер дээш, черни карартыр демисешкен болган. А ыды ээзин кагбайн, хондур ону долгандыр маңап каапкан истери тапталып калган. Чүгле чер чырыгы билек, аалга медээлеп чедип келгени ол. Чүгле хомудан чыгы чүве, кадарчы эмчи дузазынга четпейн барган.

Ыт кижиниң өңүңү дээрзи шың ийин. Ытка ынан.

Алдын-оол МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

ХАМНЫҢ ААРЫГНЫ ЭТКЕНИ

Алыс угум Хемчик ооржактарыңдан мен. ТАР үезинде Барыын-Хемчиктин Кара-Даш деп черге төрүттүнгөн мен.

Хөндөлөң эге школазың 2-3 клазыңа өөренип тургаш, үргүлчү аарыыр турган мен. Иштин хевирер, кузар, хөрээм аарыыр, черле сылдак аарыг менден ыраваастаан. Эмчи үргүлчү эмнеп турза-даа, дуза болбаан. Бир-ле дыштаныр хүнде аалымга келиримге, ачам: «Сени мен Ооржак-Шокар хамга чедирип көргүзейн» — диди. Хам-биле харылзашканы-выс соонда, ол боду өөвүскө чедип келир болган. Ооң келири хүн мени чөмгөргөзүн ол чагаан. Ооржак-Шокар хам аазаан хүнүндө өөвүскө чедип келген. Ол үеде ооржактар, хомушчулар, сарыгларлар Хөндөлөң бажы, Хемчик, Аксы-Барлык, Даг-Дөзү, Ыргактыг-Хову ыңчаар көжүп чурттап чораан. Хүн даг бажыңга олуруп эгелээң үеде улуг баштыг, мизиршокар арынныг, ортумак дуртсынныг, улустуң чугаалажыры ышкаш бичин болгаш-ла баштактанып орар Улуг-Шокар джири ашак өггө кирип келди. Мурнунда ону көргөш, хам кижини деп билбес турган болдум.

Келген ашак шайлап алгаш, мени бодунче имнеди. Каш харлыг сен, каш класста өөренип турар сен дээш-ле, айтырбас-ла чүвези чок. Канчап аары бердин, кайда аарып тур, удуп чыткаш кандыг дүштер көрдүң, иштин хевирини бо хүн кандыг хүнээди дээш-ле, баар болду. Ынчап орала таалыңыңда хаптан артыш уштуп, ачамче сунгаш: «Мону саң кылдыр сал, шайдан, сүттөн аяктарга кудуп белетке, оол» — деп, дужаады. Оон мени белимге чедир чанагаштааш, аарып турар чериң часпайн айтып бер диди. Мен хамның айтырыгыңарга ха-

рылап, аарыыр черлерим айтып бердим.

Ачам саңын салыпкан. Хам кызыл-хүрөң күзүңгүзүнче чугаалангаш, коргунчуг дүрзүлүг бөрт кедипкеш, өгнүң дөрт чүгүнчө шай, сүт чашкылааш, чиртин үн-биле кускун өтүнүп алгыргылааш, бөрүлөштүр улуп-улуп, удаан ышкаш чыдыпты. Мени чанынга чыттырып алды. Чүү-даа бооп турза, чүнү-даа көрзүңзе, кортка деп чагыды. Оон хам туруп, таалыңыңдан демги чүгүлүг бөрткө дөмөйлөшпөс, куу бөрү кежи тон кеткеш, ачамны саңың дыңзыт, аш-чемин чашкыла дээш, даашкыр кылдыр эзеги-лээш, сырынналдыр сыгыргылааш, алганый эгеледи. Ооң алгыжыңдан сактып алган сөстөримиң ам-даа утпаан мен. Дүңгүрүн хал:

«Авыралдыг Бай-ла-Тайгам

ээлери,

Кара хая эдээнде мен.

Бачыт-хайны тайылдырар

Эзир, кускун бажы билер,

Ээлериң тажыларың

аъткарыңар,

Бүгү куйну үжединер,

Чеди артты ажырыңар,

Чеди хемни кежириңер».

Оон бичини дыңнаап, күзүңгүзүн ол-бо туткулап көрүп-көрүп: «Өрттедиккен дидир сен бе? Хуюу чыткан дидир сен бе?» — дээш албыстан чүве ышкаш каттырып-каттырып, бичини шай аартады. Ол аразында кортканымдан оон алгыжын-даа дыңнаваастадым. Хам алганып доосканы-ла ол боор, ачамга аал дөрүндө сын кырында хаяларда кускуннар, эзирлер төрүрү улуг хаялар кырында чаңгыс пөш бар, олче бо чүвелерни чалавыт диди. Ачам чажар чүүлдерни алгаш үндү. Хам-даа база катап алганып үндү. Оолду ак энчек кырыңга чыттырыңар дээн. Чаткан энчек

дээрже Дамдын, Ловунчап, Межова деп орус дыл башкызы, директору Комбу деп башкы турган дээр чораан.

Дайын сөөлүндө төрээң Ак-ринге ээл келгеш Кара-Тал, Чер-Туруг, Чаа-Хөл школарыңа өөредилге эргелекчилеп, башкылап чораан. Роман Серенмаевич Чаа-Хөл сумузуңун төөгүзүн аныяктарга чугаалап берип чоруур. Ооң күш-ажыл стажы 50 чыл ажыг. Башкылап, партия, совет органныңа, кожуун чагыргазыңа ажылдап чораан. Кыргыз ачам төөгүлүг кижилерниң бирээзи. Кыргыз-ачамның изин истеп, ооң ажы-төлү база башкы мергежилин шилип алган ажылдап чоруурлар. Авам Мария Романовна орус дыл башкызы, 1969 чылда эрги Чаа-Хөл школазын дооскан, чаа школаның ажыттыңаныңдан эгелеп ажылдаан. Угбам Алдынай — 1995 чылдың доозукчузу. Башкы угбам Азиана 1998 чылдың доозукчузу. Ол педколледжте башкылап турар. Даайын Василий Романович математика башкызы. Мен школаны 2001 чылда доостум. Эмчи сургуулуң (Кызылга) дооскаш, ам Санкт-Петербуртта өөренип тур мен.

Юбилейлээң школамың башкыларыңа чагаадыкчы чедишкыннерни, аас-кежикти күзедим.

Чойган ХОМУШКУ.

Санкт-Петербурга.

ААЛЧЫ БИБЛИОТЕКАРЬ

Бистиң Сукпакта А.С. Пушкин аттыг библиотеказың салбыры ажылдап турар. Ол библиотекага кире бээрге, дыка аяңныг, чырык, чылыг, янзы-бүрү теманың ном-дептерлерин делгээң, орус, тыва классиктерниң номнары, хей солуннары делгээң. Ынчангаш библиотекадан номчукчулар үзүлбес.

Библиотеказың эргелекчизи Светлана Бавуевна Сарыглар ажылында ам он беш чыл болуп турар. Чогуум ниити стажы 20 ажыг. Библиотеказың шыгжамыры дээш кезээде сагыжы аарып, тыптынып, диленип чоруур. Доктаамал кандыг-ла-бир

лекция, беседаң ол-бо организациаларга бараалгаткан чоруур. Бистиң кырганнар бажыңыңа база ол бо-ла кээр, солун номнары сүмөлөп, эккеп берип турар. Светлана Бавуевна чоокта чаа биске келгеш, кожуунуң 30 чылыңга тураскааткан көжүп чоруур библиотека-музейи-биле таныштырды. Ылаңгыя Сукпак суурнуң төөгүзүңнү дугайында дыка-ла хей солун чүүлдерни билеп алдывыс.

Сагыш-човангыр, кырганнарга кичээңгелиң ажылдакчыга өөрүп четтиргениң илередиң ор бис.

Кызыл-оол МЕЖЕКЕЙ.

Сукпак.

ҮШ ИЙИС — бир оол, ийи кыс

Чаштарның кадык-шыырак, аас-кежиктиг өзери күзедивис

Январь 23-те Кызыл хоорайда республиканың ие-чаштын перинаталдыг төвүнге чеде бердивис. Ында бир өрээлде ук эмнелгениң эмчилери үш ийис божаан аас-кежиктиг ие Арина Кимовна Кара-оолга байырлыг езу-биле чечек тутсуп, ону ийистерибиле кады уруглар эмнелгезинче шилчидип турар болду.

Үш ийис божууру – ховар таварылга. Иеге чылыг сестерни ук эмнелгениң эмнээшкин талазы-биле улуг эмчиниң оралакчызы Наталья Александровна Ушкалова чугаалап, боодал чечекти тудусту. Өске эмчилер база өөрүшкүнүң сестерин, үш ийисти эки, каң кадык өстүрерин иеге чагып турганнар. Ыа аразында Арина Кимовнадан кайда чурттап, чүнү кылып турарын сонуургай кааптым. Ол Тес-Хем кожунунун Берт-Даг суурда чурттап, «Хүнчүгеш» уруглар садында ажылдап турар. Үш ийизи-биле катый оларның өг-бүлөзи ам алды уруглуг апарган.

Ол иени кезип божуткан эмчилер бригадазы бо: Любовь

Сергеевна Омзаар, Светлана Эртинеевна Чооду, анестезиолог эмчи Эльтона Николаевна Монгуш, уруглар реаниматологтары Айдын Алексеевич Монгуш, Темир Темирович Артас олар. Олар сентябрь 13-те үш ийистерни чедишкенин хүлээп ап, иени чиик божуткан.

Улуг эмчиниң эмнээшкин талазы-биле оралакчызы Наталья Александровна Ушкалова эрткем чылын республикага 38 ийистер төрүттүнгенин, оларның 29-нүң иелери бо эмнелгеге божаанын, бо чылдың баштайгы январь айында маңаа 5 ийис төрүттүнгенин онза-лап демдегледди.

Борис ОНДАР.

Эмчилер чөргектерни белекке берип тур.

Чылым-даа келген,
Чыдыным-даа чылыг.

В.Балчий-оолдун фототюду.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Чаа-Хөл суурнун хүндүткелдиг чурттакчызы, ажы-төлүнүн быжыг чөлөнгижи болуп чоруур бистиң эргим, ынак ававыс, кырган-ававыс Дензиңмаа Күнзеңмаевна СЕДЕН бо хүннерде төрүттүнген хүнү демдегледип эрттирген.

Ававыс амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада орза-даа, олут орбас, орлан-шоова, эрес-кашпагай эне чүве. «Алдын» холдуг ававыстың төрүттүнген хүнү эрткен-даа бол, ынак солуну таварыштыр изиг байырны чедирбишаан, өртемчейиниң бүгү-ле каазын сөңнөп, аас-кежикти, буян-чолду, каң дег кадыкшылды күзедивис.

Хүндүткел-биле, оглу Альберт.

Байыр чедиришишкини

Бистиң Бай-Тайганың Кызыл-Дагдан эш-өөрзүрек, бөдүүн сеткилдиг эживис эки өөредилгези-биле эштериниң болгаш башкыларының хүндүткелин чаалап алган чаңгыс-курсчувус Өнермаа Семис-ооловна МОНГУШКА база ооң авазы Чайдыш Донгаковна ШИМИТКЕ уруунун улуг эртем чедип ап, өөредилгезин доозуп турары-биле база кел чыдар Шагаа байырлалы-биле байырны чедирбишаан, чедишкениннерни, аас-кежикти, быжыг кадыкшылды күзедивис.

Эживис Өнермаа удавас бистиң-биле Москва облазынга чедип, дээди эртемниң дипломун холга камгалап ап, белен эвес ажылче ажылдап кирер, ооң ажыл-ижинге чедишкенин сеткиливис ханызындан күзедивис.

Москваның юридиктиг университетинде бот-өөредилге-биле өөренип турар студентилерден.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОНАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 8923. Чагыг 7.

«ТЫВАСВЯЗЬИНФОРМ» ААН-нин хүндүлүг абонентилери!

2006 чылдың январь 1-ден эгелеп, тус черниң, иштики зонаның, хоорайлар аразының болгаш делегей аразының телефон харылзаазынга ачы-дуза чедирериниң чаа чуруму күштүг болуп кирген. Электри харылзаазының ачы-дуза чедирериниң керээзин эде долдурары-биле «Тывасвязьинформ» ААН шупту абонентилерни чалап турар.

— Кызыл хоорайның, Каа-Хем суурнун, Сукпак суурнун абонентилерин дараазында адресте хүлээп ап турар:
Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу, 53,
Сервис-Төп көзенек № 5 (хуу кижилер),
№ 6 (юридиктиг албан черлерин).

— көдээ черлерниң абонентилери кожуннарның электрлиг харылзаа белдирлеринге эде долдуртурар.
Бодунга ап чоруур чүүлдер:

1. Ол черни ээлеп турар азы ажыглаар эргезин бадыткап турар документиниң хоолгазы.
2. Паспорт болгаш ИНН.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң хүндүлүг ачавыс Тукай Санчыевич БАДАРЧЫ 68 харлап чорааш хенертен амы-тынындан, амыдыралындан чарлып чоруткан. Бистиң ажыг-шүжүүвүстү үлешкен база моральдыг болгаш материалдыг деткимчени көргүскен төрелдеривиске, кудаларывиска, эш-өөрүвүске, Эрзин, Тес-Хем кожуннарның пенсия фондуларынга, Эрзинниң иштики херектер килдизинин, Эрзинниң төп рыногунун коллективтеринге четтиргенивисти илереттивис.

Оглу, уруглары, кады төрээнери.

e-mail: shyn@tuvu.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүктээ.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелинин типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинки-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.